

Εισαγωγή

Ήδη από το 1917 ο Άγγλος ιστορικός J. A. R. Marriott στο έργο του "*The eastern Question*", αντιλαμβάνομενος ότι η διαμόρφωση και η διατήρηση ενός ανεξάρτητου κράτους στα Βαλκάνια αποτελεί ένα -σε κάθε περίπτωση- επισφαλές εγχείρημα, διερωτάται: "Πρέπει να καταλήξουμε στο ότι όλα αυτά τα κράτη θα παραμείνουν επ' άπειρον σε μια κατάσταση εχθρότητας; είναι μια ένοπλη ειρήνη το καλύτερο που θα μπορούσαμε να ευχηθούμε για τα Βαλκάνια;"¹. Έκτοτε, ο παραγόμενος, τόσο από την δυτική διανοήση όσο και εντός των ίδιων των Βαλκανίων, λόγος για την Βαλκανική, όπως αυτός εμφανίζεται σε ποικίλα ακαδημαϊκά, γεωπολιτικά, λογοτεχνικά, δημοσιογραφικά, ιστορικά, ή ακόμα και οικονομικά κείμενα που αφορούν την περιοχή των Βαλκανίων, συχνά εμπεριέχει παρόμοιες ανησυχίες. Ο επίδοξος αναγνώστης σχετικών κειμένων δεν θα δυσκολευτεί να αντιληφθεί, με τον πλέον άμεσο τρόπο, τη σοβαρότητα της κατάστασης που κυριαρχεί στη Βαλκανική αιώνια και αμετάβλητα. Παρατηρεί λοιπόν κανείς, διαβάζοντας απλώς ορισμένους τίτλους από την αναφερόμενη στα Βαλκάνια συγγραφική παραγωγή, ότι πολλοί συγγραφείς, τόσο διεθνών, όσο βαλκανικών ή και ελληνικών σχετικών μελετών -μέρος των οποίων συζητούνται και εδώ- μοιάζουν να επιδίδονται σε έναν άτυπο διαγωνισμό ως προς την παραγωγή του περισσότερο βαρύγδουπου τίτλου, ο οποίος θα καταφέρει να συμπυκνώσει "το στοιχείο του τραγικού"² που διαποτίζει τη Βαλκανική: με άλλα λόγια, τη συγκεχυμένη ατμόσφαιρα μυστηρίου, εξωτισμού, βίας, πολεμικής οσμής, εθνικιστικών ιδεολογιών, οπισθοδρομικότητας και καθυστέρησης που πλανάται πάνω από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη.

Οι τίτλοι των μελετών στις οποίες αναφέρομαι παρουσιάζουν τα Βαλκάνια ως μια ιδιόμορφη περιοχή του σύγχρονου κόσμου, η οποία χαρακτηρίζεται από τη μετάβαση³, συνιστά διεθνές πρόβλημα⁴, χρήζει δυτικής παρέμβασης για τη σταθεροποίησή της⁵, έχει προσδιοριστεί και ανακαλυφθεί μέσω του δυτικού παράγοντα και συνεχίζει

---

¹ J. A. R. Marriott, *The Eastern question. An historical study in European diplomacy*, Oxford, Clarendon Press, 1940, σ. 37.

² Maria Todorova, *Βαλκάνια. Η δυτική φαντασίωση*, μτφρ. Ιουλία Κολοβού, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2000, σ. 14.

³ Βλέπε σχετικά : John Lampe, *Balkans into Southeastern Europe. A century of war and transition*, Basingstoke, England- New York, Palgrave Macmillan, 2006, ή Fatos Tarifa, *The Balkans: a mission neither accomplished nor impossible*, Netherlands, The Hague- Smiet, 2002.

⁴ Βλέπε σχετικά: Arnold Sherman, *Στο κατώφλι του χάους*, μτφρ. Δημήτρης Γεδεών, Αθήνα, Ψυχογιός, 1996, ή Συλλογικό, *Problems of Balkan security: Southeastern Europe in the 1990*, Washington D.C., Wilson Center Press, 1990, ή Δημήτρης Κωστόπουλος, *Βαλκάνια- η οικογεωγραφία της οργής*, Αθήνα, Στοχαστής, 1993.

⁵ Βλέπε σχετικά: Paul Welfens, *Stabilizing and integrating the Balkans: economic analysis of the stability pack, EU reforms and international organizations*, Berlin, Springer, 2001, ή Συλλογικό, *Promoting stability in the Balkans: working with civil society in the democratization progress, 1998-2001*, Athens, Livani publishing organization, 2001.

να επαναπροσδιορίζεται μέσω ή και απέναντι σε αυτόν⁶, είναι μυστηριακή⁷, ή εν τέλει, κάτι πολύ κακό έχει συμβεί, ή πρόκειται να συμβεί σε αυτήν⁸. Από την άλλη πλευρά, παρατηρεί κανείς επίσης πάμπολλες αναφερόμενες στα Βαλκάνια μελέτες με σαφώς περισσότερο "ουδέτερους" τίτλους. Το μεγαλύτερο μέρος βέβαια και αυτών, χρησιμοποιούν τον όρο "Βαλκάνια", που ούτως ή άλλως αποδεικνύεται ιδιαίτερα φορτισμένος σε επίπεδο συνδηλώσεων. Ο μελετητής που θα επιχειρήσει να εντυφήσει στη μελέτη της Βαλκανικής θα κατανοήσει εύκολα πως ακόμα και η διαδικασία ακριβούς οριοθέτησης των Βαλκανίων και των κρατών που την απαρτίζουν παρουσιάζει δυσκολίες. Στην ουσία, ο όρος "Βαλκάνια" προσδιορίζει μια σειρά από χώρες που γεωγραφικά ανήκουν στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Ωστόσο συγκεκριμένα κράτη ενδέχεται να εξαιρούνται από τον όρο ή να συμπεριλαμβάνονται σε αυτόν μέσω κριτηρίων που δεν μπορούν να θεωρηθούν πάντοτε ως αμιγώς γεωγραφικά.

Ο όρος "Βαλκανική Χερσόνησος" αποδίδεται στον August Zeune, Γερμανό γεωγράφο του 19ου αιώνα. Επιχειρώντας να διαιρέσει την Ευρώπη σε εννέα επιμέρους γεωγραφικές περιοχές ο Zeune χρησιμοποίησε για την εξεταζόμενη περιοχή τον όρο "Βαλκανική Χερσόνησος", εμπνεόμενος από τα Βαλκανικά Όρη, την οροσειρά που στην αρχαιότητα υπήρξε γνωστή ως "Αίμος". Ο όρος που πρότεινε ο Zeune κατέστη ευρέως αποδεκτός κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και αξίζει να σημειωθεί ότι προέρχεται από την τούρκικη λέξη "balkan", η οποία προσδιορίζει έναν συνεχή ορεινό όγκο⁹. Βέβαια, το όνομα "Βαλκάνια" χρησιμοποιήθηκε σαφώς προγενέστερα: εμφανίζεται ήδη από το 1582 και τον Martin Grunberg, ή τον Reinhold Rubenau, ο οποίος χρησιμοποιεί τον όρο στο χειρόγραφο με θέμα τις περιηγήσεις του, το οποίο εκδόθηκε το 1628¹⁰.

Για την ονοματοδοσία της Βαλκανικής έχουν προταθεί διάφοροι όροι με τους περισσότερους από αυτούς να κρύβουν γεωπολιτικών διαστάσεων σκοπιμότητες. Στη Δυτική Ευρώπη πριν από τον 19ο αιώνα τα Βαλκάνια υπήρξαν γνωστά με ποικίλες ορολογίες: από εκείνους που ήθελαν να τονίσουν τα κατορθώματα του ελληνικού πολιτισμού, ονομαζόταν Ελληνική Χερσόνησος, ενώ, όσοι σέβονταν περισσότερο την

⁶ Βλέπε σχετικά: Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford- New York, Oxford University Press, 1997, ή Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania: the imperialism of the imagination*, London, Yale University Press, 1998, ή Συλλογικό, *The Balkans and the West. Constructing the European Other*, Aldershot-Hampshire -England Burlington, Ashgate, 2004, ή Bozidar Jezernik, *Wild Europe- the Balkans in the gaze of Western travelers*, London, Saqi in association with the Bosnian Institute, 2004.

⁷ Βλέπε σχετικά: David Norris, *In the wake of the Balkan myth*, Houndmills, Macmillan Press New York, 1999, ή Γιώργος Στάμκος και Milica Kosanovic, *Στοιχειωμένα Βαλκάνια*, Αθήνα, Πύρινος Κόσμος, 2017, ή Robert Kaplan, *Φαντάσματα των Βαλκανίων-ένα ταξίδι στην ιστορία*, μτφ. Νάνσυ Κουβαράκου, Αθήνα, Ροές, 2002.

⁸ Βλέπε σχετικά: Γιώργος Δελαστικός, *Το τέλος των Βαλκανίων*, Αθήνα, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, 2008, ή Γιάννης Χριστογιάννης, *Στο ηφαίστειο των Βαλκανίων: προσωπική μαρτυρία, Βουλγαρία 1987-1991*, Αθήνα-Γιάννινα, Δωδώνη, 1999, ή Λεωνίδας Χατζηπροδρομίδης, *Η δολοφονία της Γιουγκοσλαβίας*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1999.

⁹ Vesna Goldsworthy, *Ruritania: ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια*, μτφρ. Ειρήνη Μουτούση- Μαρία Ξανθού, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004, σ. 30.

¹⁰ Maria Todorova, *Βαλκάνια. Η δυτική φαντασίωση*, ό.π., σσ. 70-71.

κληρονομιά της Ρώμης, αποκαλούσαν τον ίδιο τόπο Ρωμαϊκή ή Ιλλυρική Χερσόνησο¹¹. Αν κατά το 18ο και τον 19ο αιώνα ο καθιερωμένος γεωγραφικός προσδιορισμός της περιοχής υπήρξε ο όρος "Ευρωπαϊκή Τουρκία"¹², ο όρος "Νοτιοανατολική Ευρώπη" προτάθηκε κατά το έτος 1929 από τον γεωγράφο Otto Maull. Πράγματι, στην προσπάθεια αντικατάστασης μιας έννοιας συνδεδεμένης με αρνητικές συνδηλώσεις, με έναν σαφώς περισσότερο ουδέτερο όρο, η ιδέα του Maull βρήκε διάφορους υποστηρικτές και συνεχιστές. Παρ' όλα αυτά, η κακοποίηση που υπέστη ο όρος "Νοτιοανατολική Ευρώπη" από τους Ναζί θεωρείται ως η πιθανότερη αιτία που εκείνος κατέστη ανεπιθύμητος στη διεθνή κοινότητα αμέσως μετά το τέλος του δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου¹³. Σε γενικές γραμμές γίνεται κατανοητό ότι οι όροι Βαλκάνια και Νοτιοανατολική Ευρώπη κάποτε χρησιμοποιούνται ως συνώνυμοι και κάποτε ο πρώτος όρος χρησιμοποιείται ως υποκατηγορία του δεύτερου.

Τα βαλκανικά κράτη προέκυψαν κατά τη χρονική στιγμή που κατόρθωσαν να υπερβούν ένα μέρος της αρχικής εξάρτησής τους από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη δυναστεία των Αψβούργων. Η διαδικασία αυτή παρείχε μια πολιτική διάκριση μεταξύ της περιοχής και των βορειότερων γεωγραφικά γειτόνων της, δημιουργώντας ό,τι σήμερα ονομάζεται "Ανατολική Ευρώπη"¹⁴. Η δυσχέρεια ακριβούς προσδιορισμού των χωρών που απαρτίζουν τη Βαλκανική έχει τις ρίζες της σε εθνολογικού, πολιτικού, γεωγραφικού και ιστορικού τύπου διαμάχες, καθώς και σε αντίστοιχες θεωρητικές προσεγγίσεις, που διαμόρφωσαν ένα ασαφές και πολύπλοκο σε κάθε περίπτωση αντικείμενο μελέτης. Ακόμη και μια απλή περιδιάβαση στις σημαντικότερες διεθνείς μελέτες για τη Βαλκανική μπορεί να είναι απόλυτα πειστική επ' αυτού. Παραδείγματος χάρη, η εγκυκλοπαίδεια Britannica Macroaedia ορίζει κατά το έτος 1911 ως μέλη των Βαλκανίων, την Αλβανία, την Βοσνία- Ερζεγοβίνη, την Ελλάδα, την Ιλλυρία, τη Μακεδονία, το Μαυροβούνιο, το Noviazar, τη Σερβία και την Τουρκία. Μετά από διάφορες μορφοποιήσεις που έλαβαν χώρα στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα, η αντίστοιχη έκδοση του 1995 εμπερικλείει στα Βαλκάνια επίσης τη Ρουμανία, την Σλοβενία και τη Μολδαβία, εξαιρώντας παράλληλα την Ελλάδα από το βαλκανικό σύνολο¹⁵.

Η θέση της Ελλάδας στη Βαλκανική, υπό το πρίσμα όμως της νεοελληνικής κουλτούρας, αποτελεί κυρίαρχη προβληματική της προκειμένης μελέτης. Η τελική τοποθέτηση της Ελλάδας -με κριτήρια κυρίως φαντασιακά και όχι αμιγώς γεωγραφικά- πάντοτε βάσει των νεοελληνικών κειμένων που εξετάζονται εδώ παρουσιάζεται εξελικτικά, με τελικό στόχο την πλήρη αποσαφήνιση της προβληματικής αυτής. Η εξαίρεση της Ελλάδας από τις βαλκανικές χώρες στον εγκυκλοπαιδικό τόμο της Britannica Macroaedia είναι ωστόσο χαρακτηριστική μιας γενικής τάσης στην δυτική κουλτούρα, που αναδεικνύει τη δυσκολία τοποθέτησης της Ελλάδας είτε σε ένα βαλ-

¹¹ David Norris, *In the wake of the Balkan myth*, ό.π., σ. 9.

¹² Mark Mazower, *Τα Βαλκάνια*, μτφρ. Κωνσταντίνος Κουρεμένος, Αθήνα, Πατάκης, 2007, σ. 29.

¹³ Maria Todorova, Βαλκάνια. Η δυτική φαντασίωση, ό.π., σσ. 79-81.

¹⁴ Lampe, John. *Balkans into Southeastern Europe. A century of war and transition*, ό.π., σ. 15.

¹⁵ Bozidar Jezernik, *Wild Europe. The Balkans in the gaze of Western travellers*, ό.π., σ. 24.

κανικό, είτε σε ένα δυτικό, ευρωπαϊκό σύνολο. Στο μεγαλύτερο όμως τμήμα του συνόλου των μελετών για τη Βαλκανική Χερσόνησο, ανεξαρτήτως επιστημονικού κλάδου και προσέγγισης, η Ελλάδα θεωρείται ως αναπόσπαστο τμήμα της Βαλκανικής¹⁶. Σε ένα υπολογίσιμο αριθμό μελετών ο ελληνικός κόσμος εξαιρείται από τα Βαλκάνια¹⁷, βάσει σαφώς οριοθετημένων διαχωριστικών παραγόντων -οι οποίοι τίθενται υπό διεξοδική συζήτηση στη συνέχεια- ενώ, τέλος, σε ορισμένες άλλες¹⁸ η σχέση της Ελλάδας αναφορικά με τα Βαλκάνια σκιαγραφείται ως ανοιχτό ακόμη, προς περαιτέρω διερεύνηση, ζήτημα. Από μια άλλη σκοπιά, αμφίσημη θεωρείται και η σχέση της -Ευρωπαϊκής- Τουρκίας με τη Βαλκανική. Η τελευταία, αν και γεωγραφικά θεωρείται ότι ανήκει στα Βαλκάνια, εντούτοις δεν συγκαταλέγεται συλλήβδην στα βαλκανικά κράτη.

Αναφορικά με την Τουρκία, ο προβληματισμός για τη συμπερίληψή της ή όχι στη μελέτη υπήρξε πράγματι έντονος. Από τη μία πλευρά, η οθωμανική κυριαρχία στα Βαλκάνια, η θεώρηση της Ευρωπαϊκής Τουρκίας ως "συνωνύμου των Βαλκανίων"¹⁹, ο προσδιορισμός των Βαλκανίων ως "κληροδοτήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας"²⁰ ή ακόμα και η θεώρηση του Τούρκου Άλλου στην ελληνική συλλογική μνήμη ως διαχρονικού "κινδύνου εξ' Ανατολής"²¹ ενδέχεται να καθιστούν εν μέρει ατελή οποιαδήποτε εξέταση των Βαλκανίων χωρίς στοχευμένες αναφορές στον πολυσημαντο και πολυεπίπεδο ρόλο που διαδραμάτισε η Οθωμανική Αυτοκρατορία στο σύγχρονο βαλκανικό γίγνεσθαι. Από την άλλη πλευρά, η πλήρης μελέτη του τρόπου, με τον οποίο επηρέασε η οθωμανική διοίκηση την εξέλιξη των Βαλκανίων ή της εικόνας των Τούρκων σε νεοελληνικά τεκμήρια διαφόρων τύπων²² δεν αποτελεί ζητούμενο για την παρούσα μελέτη. Κατανοώντας τις ανωτέρω συμβάσεις, κρίθηκε πως δεν ήταν εφικτή η συμπερίληψη μιας ενδελεχούς διερεύνησης των σχέσεων μεταξύ του τουρκικού και του ελληνικού χώρου στην ήδη σημαντική έκταση των ερευνητικών ερωτημάτων που διερευνούνται εδώ. Ωστόσο, θεωρώ πως η πρόσληψη των βαθύτερων σχέσεων και των υπόρρητων διαδρομών μεταξύ της οθωμανικής διοίκησης και της διαμόρφωσης της σύγχρονης βαλκανικής πραγματικότητας στη νεοελληνική σκέψη, αποτελεί ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον ερώτημα, που πάντως, δεν μπορεί να αναλυθεί επαρκώς εδώ. Σε κάθε περίπτωση ο ρόλος της Οθωμανικής κυριαρχίας στη διαμόρφωση των σύγχρονων Βαλκανίων δεν παραγνωρίζεται στα κείμενα που μελε-

¹⁶ Βλέπε σχετικά: Maria Todorova, *Βαλκάνια. Η δυτική φαντασίωση*, ό.π. Επίσης: Mark Mazower, *Τα Βαλκάνια*, ό.π. ή Misha Glenny, *The Balkans: nationalism, war, and the Great Powers*, New York, Penguin Books, 2001.

¹⁷ Βλέπε σχετικά: Phillip Nemo, *Τι είναι η Δύση*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2008 ή Robert Bideleux & Ian Jeffries, *The Balkans. A post-communist History*, London and New York, Routledge, 2007.

¹⁸ Charles και Barbara Jelavich, *The Balkans*, Englewood Cliffs, Prentice- Hall, 1965.

¹⁹ Glenny Misha, *The Balkans: nationalism, war, and the Great Power*, ό.π., σ. xxiii.

²⁰ Todorova, Maria. *Βαλκάνια- η δυτική φαντασίωση*, ό.π., σ. 40.

²¹ Βλέπε σχετικά Αλέξης Ηρακλείδης, *Η Ελλάδα και ο "εξ' Ανατολών κίνδυνος"- Αδιέξοδα και Διέξοδοι*, Αθήνα, Πόλις, 2001.

²² Βλέπε σχετικά Ηρακλής Μήλλας, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων: σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2001. Βλέπε επίσης Damla Demirozu, "The image of 'Turk' in Greek Primary School Textbooks", *Litera*, Vol. 27, Issue 2 (2017) 65-89.

τώνται. Άλλωστε, όπως θα γίνει διακριτό, αποτελεί συχνό φαινόμενο μια τάση αντιδιαστολής της εικόνας ενός βαλκάνιου λαού με τις εικονοποιήσεις του Τούρκου Άλλου: έτσι, μάλλον αναπόφευκτα, συζητούνται -συνήθως σποραδικά και όπου αυτό κρίνεται απαραίτητο- οι βασικές νεοελληνικές προσλήψεις της Οθωμανικής διοίκησης και του Τούρκου Άλλου, κυρίως στα κείμενα των πρώτων εκατό χρόνων ενδιαφέροντος για την παρούσα μελέτη. Χωρίς λοιπόν να εμβαθύνω περισσότερο στο σημείο αυτό, θεωρώ ότι το δομικό, σχετικό συμπέρασμα που εξάγεται από την μελέτη των κειμένων που απασχόλησαν οδηγεί στην εξής ιδέα: η κυρίαρχη νεοελληνική θεώρηση που εξετάζει την παρουσία του οθωμανικού και του τουρκικού παράγοντα στη Βαλκανική εκλαμβάνει τον τελευταίο ως μία εκ των σημαντικότερων αιτιών της υπανάπτυξης που παρατηρείται τόσο στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο, όσο και στο εσωτερικό της ίδιας Ελλάδας.

Η παράθεση περισσότερων σχετικών παραδειγμάτων αναφορικά με τη δυσχέρεια ακριβούς οριοθέτησης των βαλκανικών ορίων είναι μάλλον περιττή. Με βάση όλο το ανωτέρω περιγραφόμενο σύμπλεγμα σχέσεων, καθώς και τις αναφορές που εντοπίστηκαν²³ στα εξεταζόμενα νεοελληνικά τεκμήρια, οι χώρες που κυρίως απασχολούν είναι η Βουλγαρία, η Αλβανία, η Ρουμανία, η πρώην ενωμένη Γιουγκοσλαβία, το Μαυροβούνιο και η Βόρεια Μακεδονία. Λιγότερες συγκριτικά αναφορές υπάρχουν για τα κράτη που προέκυψαν από τη διάσπαση της Γιουγκοσλαβίας, όπως είναι η Σερβία και η Κροατία, ενώ σχεδόν χωρίς αξιοσημείωτη παρουσία στη νεοελληνική γραμματεία κρίθηκε η περίπτωση της Βοσνίας. Εξάλλου, παρά τις σχέσεις που θεωρείται ότι έχουν με τη Βαλκανική, εξαιρέθηκαν από τη μελέτη η Σλοβενία και η Ουγγαρία²⁴ η πρώτη, διότι δε βρέθηκαν νεοελληνικά κείμενα, τα οποία την εντάσσουν και τη μελετούν σε ένα αμιγώς βαλκανικό πλαίσιο και η δεύτερη, διότι, παρά τις ενίοτε στενές σχέσεις με τη Βαλκανική, ανήκει στην Κεντρική Ευρώπη.

Τα Βαλκάνια συνδέθηκαν στη δυτική κουλτούρα με την εικόνα μιας περιοχής "έντονης εθνικής ποικιλομορφίας", η οποία χαρακτηρίζεται από την απομόνωση και τις εθνικές έριδες ακριβώς λόγω των δισηπλυντων και βαθιών εθνικών διαφοροποιήσεων που παρατηρούνται εντός αυτής²⁴. Είναι χαρακτηριστική η άποψη του Delanty, ο οποίος αναφέρει ότι

"πουθενά αλλού η πολιτική φύση του ορισμού της Ευρώπης δεν φαίνεται πιο ξεκάθαρα απ' ό,τι στην περίπτωση των Βαλκανικών χωρών. Τα Βαλκάνια κατείχαν πάντα μια αμφίσημη θέση στην ευρωπαϊκή φαντασία: ενώ γεωγραφικά αποτελούσαν αναμφίβολα μέρος της Ευρώπης, πολιτικά ήταν πιο κοντά στην Μικρά Ασία[...]. Τα Βαλκάνια

²³ Οι αναφορές των εκπροσώπων της νεοελληνικής κουλτούρας στα βαλκανικά έθνη αποδείχθηκαν ετεροβαρείς. Η ενασχόληση των Ελλήνων λογίων με συγκεκριμένες βαλκανικές εθνότητες και η "περιθωριοποίηση" κάποιων άλλων έχουν ως σημείο αφετηρίας σαφείς αιτίες. Οι λόγοι της ετεροβαρούς αυτής ενασχόλησης με τα βαλκανικά έθνη συζητούνται εκτενώς στο δεύτερο μέρος της μελέτης.

²⁴ Marvin R. Jackson. "Changes in Ethnic Populations of Southeastern Europe: Holocaust, Migration and Assimilation-1940 to 1970". (73-104) στο: Συλλογικό, *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*, München, Oldenbourg Verlag, 1987, σ. 73.

*ήταν η διαχωριστική γραμμή μεταξύ δύο πολιτισμών, το σημείο σύγκρουσης της Ευρώπης με την Ασία*²⁵.

Ο βαλκανικός μύθος, με άλλα λόγια ο ιδεολογικά φορτισμένος λόγος για τις βαλκανικές εθνότητες, διαμορφώθηκε σταδιακά αν για την κυρίως Ευρώπη τα Βαλκάνια υπήρξαν κατά το 17ο αιώνα terra incognita, η σταδιακή ανακάλυψή τους συνδυάστηκε με την ανάδειξη συγκεκριμένων στερεοτυπικών αναφορών, που οδήγησαν στο σαφή διαχωρισμό τους -σε φαντασιακό και όχι μόνον, επίπεδο- από τη Δυτική Ευρώπη. Ο βαλκανικός μύθος συνδέθηκε, μεταξύ άλλων, με συγκεκριμένες στερεοτυπικές κατασκευές, όπως για παράδειγμα με την εχθρότητα και την απάτη, δημιουργώντας "ένα μαγικό φίλτρο εχθρότητας και ίντριγκας"²⁶. Επιπρόσθετα, στοιχεία όπως ο πρωτογονισμός, η βιαιότητα, η πίστη σε δεισιδαιμονίες, η θρησκοληψία, οι ανεξήγητα σκληροί για τη Δυτική Ευρώπη εθνικισμοί, η αγριότητα, ή ακόμη και το γεγονός ότι η Δύση κατείχε μια μακράιωνη παράδοση "στο να προωθεί μια Βαλκανική χώρα ή ένα θαυμαστό ηγέτη με τρόπο άκριτο"²⁷ είναι μόνο ένα μικρό δείγμα των αρνητικών συνδηλώσεων του όρου, συνδηλώσεις οι οποίες αφενός διαμόρφωσαν ένα συγκεκριμένο πλαίσιο αναφοράς στα κράτη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, αφετέρου δημιούργησαν έναν ευρωπαϊκό 'Άλλο' εντός της ευρωπαϊκής επικράτειας, με συγκεχυμένα ωστόσο στοιχεία ταυτότητας. Πρόκειται, για ό,τι πολύ εύστοχα χαρακτήρισε η Todorova, όχι απλά για έναν ατελή Άλλο, αλλά για έναν "ατελή εαυτό"²⁸.

Βέβαια, η περιγραφή των Βαλκανίων στη δυτική κουλτούρα δεν υπήρξε μονομερής· στοιχεία όπως η ρομαντική απεικόνιση των αλυτρωτικών κινημάτων του 19ου αιώνα, κατά τη διάρκεια του οποίου ο σκεπτικιστής δυτικός περιηγητής εισέρχεται σε έναν κόσμο "ρομαντικών και πατριωτών ηρώων"²⁹, η περιέργεια των δυτικών περιηγητών για τις εξωτικές φυλές με τις ασυνήθιστες ενδυμασίες³⁰, η εξιδανίκευση του ληστρικού και φτωχικού τρόπου ζωής στη Βαλκανική³¹, ή ο θαυμασμός για τον ηρωισμό και την ανάγκη για ελευθερία είναι γνωστοί λογοτεχνικοί τόποι σε ευρωπαϊκά λογοτεχνικά ή περιηγητικά κείμενα της εποχής. Κοντά σε αυτά, κινήματα, όπως είναι ο φιλελληνισμός -αντίστοιχα κινήματα υπήρχαν άλλωστε και για τα υπόλοιπα βαλκανικά έθνη, κάθε ένα εκ των οποίων "χρησίμευσε ως το χαϊδεμένο έθνος των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων" σε μια δεδομένη χρονική στιγμή³²- δεν μπορούν προφα-

²⁵ Gerard Delanty, *Επινοώντας την Ευρώπη. Ιδέα, Ταυτότητα, Πραγματικότητα*, Αθήνα, Ασίνη, 2010, σ. 91.

²⁶ David Norris, *In the wake of the Balkan myth*, ό.π., σ. 3.

²⁷ Tom Gallagher, *Outcast Europe. The Balkans, 1789-1989. From the Ottomans to Milosevic*, London, Routledge, 2001, σ. 283.

²⁸ Maria Todorova, ό.π., σ. 59.

²⁹ Ό.π., σ. 258.

³⁰ Vesna Goldsworthy, *Ruritania- Ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια*, ό.π., σ. 51.

³¹ Για παράδειγμα, η Αγγελική Κωνσταντακοπούλου αναφέρει επί του θέματος: "Όπως είναι γνωστό, το στερεότυπο τρίπτυχο, βουνό- ελευθερία- ηρωισμός, οι κλέφτες και οι αρματωλοί, οι χαϊντούκι και κυρίως, στην περίπτωση μας, τα 'Μελανά όρη' και οι 'ουσκώκ' τροφοδότησαν τη ρομαντική λογοτεχνία του 19ου αιώνα, σαν να επρόκειτο για ομόλογα φαινόμενα". Βλέπε σχετικά: Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Πολιτική και μνήμη στα Βαλκάνια- Οι ελληνικές εικόνες του Μαυροβουνίου(19ος αι.- Α' Παγκόσμιος πόλεμος)*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2004, σ. 161.

³² Maria Todorova, *Βαλκάνια. Η δυτική φαντασίωση*, ό.π., σ. 192.

νώς να θεωρηθούν ως αρνητικές συνδηλώσεις. Οπωσδήποτε όμως, ακόμα και αυτή η πλευρά απεικόνισης των Βαλκανίων λειτούργησε με τρόπο που προσidiaζε στην επίδραση των αρνητικών συνδηλώσεων, καθώς συνέβαλε στη δημιουργία και στην παγίωση ενός μυστηριακού, εξωτικού και σε κάθε περίπτωση διαφορετικού τόπου από την Δυτική Ευρώπη.

Στη σύγχρονη εποχή και συγκεκριμένα κατά τα μέσα του 20ου αιώνα, ο απομονωτισμός που επέφερε η δημιουργία των βαλκανικών κομμουνιστικών καθεστώτων, υπέσκαψε τη διατήρηση και την εκ νέου ενεργοποίηση της εικόνας του σκοτεινού 'Άλλου', ο οποίος βρίσκεται επάνω στην ευρωπαϊκή συνοριακή γραμμή, -ή ακόμα και έξω από αυτή κάποιες φορές- ενώ ταυτόχρονα εμπλούτισε το βαλκανικό μύθο με νέα στοιχεία. Επιπλέον, ιδέες όπως η ταύτιση των Βαλκανίων με τη βαρβαρότητα, τον εθνικισμό, την ανάγκη για δυτική παρέμβαση και εκσυγχρονισμό, ή η εικόνα τους ως περιοχής μετάβασης που ενώνει την Ανατολή με τη Δύση παρέμειναν ενεργές, επαναλειτούργησαν κατά μία έννοια, περιχαράκωνοντας ένα γοητευτικό όσο και πολύπλοκο προς μελέτη πεδίο.

Τα Βαλκάνια σταδιακά, στην πορεία εντός των δύο -τουλάχιστον- τελευταίων αιώνων, ανακαλύφθηκαν και καθιερώθηκαν ως ο 'Άλλος' εντός των ευρωπαϊκών ορίων, λειτούργησαν συχνά ως ο καθρέπτης της πολιτισμένης Ευρώπης³³ και σταθεροποιήθηκαν στη δυτική φαντασία ως η περιφέρεια του ευρωπαϊκού χώρου, η οποία δίχως το ειλικρινές ενδιαφέρον της Δύσης, "δεν μπορεί να επιτύχει τίποτα"³⁴. Η περιοχή έγινε συνώνυμο της οπισθοδρομικότητας και έφτασε μάλιστα στο σημείο να αποτελέσει αντικείμενο έμπνευσης απόλυτα αρνητικών όρων, όπως είναι για παράδειγμα το ρήμα "βαλκανοποιώ" (balkanize) ή το παράγωγο ουσιαστικό "βαλκανοποίηση" (balkanization). Σύμφωνα με το Λεξικό της Οξφόρδης, οι ανωτέρω όροι αναφέρονται στο διαχωρισμό μιας περιοχής σε έναν αριθμό μικρότερων και συχνά αμοιβαίως εχθρικών στοιχείων, όπως ακριβώς συνέβη στην Βαλκανική κατά το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα' είναι προφανές ότι οι νεολογισμοί αυτοί αποτέλεσαν βήματα προς την κατεύθυνση μιας περαιτέρω απομόνωσης των Βαλκανίων και την ταυτόχρονη αύξηση της αίσθησης του αλλότριου, όσον αφορά το βαλκανικό χώρο³⁵. Παράλληλα, η περίοδος του βαλκανικού υπαρκτικού σοσιαλισμού -καθώς και οι διαδικασίες που ακολούθησαν την πτώση του- δημιούργησαν ένα νέο πλαίσιο αναφοράς στο "Βαλκάνιο Άλλο", το οποίο δεν διέφερε επί της ουσίας, παρά επί των τύπων, σε σχέση με τις παλαιότερες είδους διαχωριστικές γραμμές που τέθηκαν μεταξύ της Ευρώπης και των Βαλκανίων. Οι ιστορικές αυτές διαδρομές επανέφεραν τις υποτιμητικού χαρακτήρα συνδηλώσεις για τα Βαλκάνια, αλλά κυρίως διαχώρισαν εκ νέου τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, ως μια "ενιαία οντότητα"³⁶: μέσω του κομμουνισμού τα Βαλκάνια απέκτησαν και πάλι "μια κοινή ιστορικά μοίρα"³⁷.

³³ Bozidar Jezernik, *Wild Europe. The Balkans in the gaze of Western travellers*, ό.π., σ. 29.

³⁴ Reginald Wyon, *The Balkans from Within*, London, Finch & Co, 1904, σ. 156.

³⁵ David Norris, ό.π., σ. 10.

³⁶ Mark Mazower, *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σ. 32.

³⁷ Δημήτρης Κωστόπουλος, *Βαλκάνια - Η οικογεωγραφία της οργής*, ό.π., σ. 56.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 τα Βαλκάνια επανέκτησαν στη δυτική σκέψη, με μεγάλη μάλιστα ορμή, συγκεκριμένα στοιχεία ταυτότητας, τα οποία δρούσαν ως διαχωριστικός παράγοντας με τη Δυτική Ευρώπη και τα οποία επισήμαιναν την παρουσία ενός (όχι πάντοτε αμιγώς) ευρωπαϊού Άλλου, στο υπό διαμόρφωση ευρωπαϊκό σύνολο. Ο Άλλος αυτός ζούσε φυσικά στην περιφέρεια του κέντρου της Ευρώπης, στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, στα Βαλκάνια και αλλού. Ωστόσο, στα μέσα του 20ου αιώνα η διαμάχη μεταξύ Δύσης και Ανατολής εξακολουθούσε να διαχέεται σε ευρύτερες περιοχές του ευρωπαϊκού Νότου· η πραγματικότητα αυτή δε σήμαινε τίποτε άλλο παρά την πρόθεση, καθώς και την δυνατότητα που κατείχαν οι υπερδυνάμεις της εποχής να διαδραματίζουν έναν ενεργό ρόλο στις προαναφερθείσες περιοχές³⁸.

Ο Michael Haynes θεωρεί τόσο βαθύ τον διχασμό που επέφερε η εγκαθίδρυση των σοσιαλιστικών καθεστώτων στη διαδικασία χτισίματος μιας συλλογικής ευρωπαϊκής ταυτότητας, ώστε διατυπώνει την άποψη σύμφωνα με την οποία ο παραδοσιακός διαχωρισμός μεταξύ Ανατολής και Δύσης ανασυστήθηκε στα μέσα του 20ου αιώνα και υφίστατο και πάλι με παραπλήσια μορφή: η Ανατολή είχε πλέον δώσει τη θέση της στη Σοβιετική Ένωση, την Πολωνία και τις Βαλκανικές χώρες³⁹. Ο ερευνητής τοποθετεί την Ελλάδα -αλλά και την πρώην ενωμένη Γιουγκοσλαβία- έξω από αυτήν τη νέα Ανατολή που χτίστηκε εντός της ευρωπαϊκής περιφέρειας, θεωρώντας ότι με την εξέλιξη αυτή οι δύο χώρες επαναπροσδιορίστηκαν ως ανήκουσες σε έναν χώρο περισσότερο κοντά στη Δύση. Και για τις χώρες αυτές όμως η Ευρώπη φαίνεται πως επιφύλαξε μια νέα υποκατηγοριοποίηση, τοποθετώντας τις φαντασιακά, στο σύνολο που ο Haynes προσδιορίζει ως "Νοτιότερη Ευρώπη"⁴⁰.

Παράλληλα, η γέννηση της ιδέας της 'Ελλάδας εντός της Ευρώπης' τοποθετείται χρονικά κοντά στα 1960. Κατά το διάστημα αυτό εδραιώθηκε η ήδη υπάρχουσα ιδέα περί αποκόλλησης της Ελλάδας από το βαλκανικό και οθωμανικό της παρελθόν, η οποία αντίληψη, σε συνδυασμό με τον παραμερισμό των διαμαχών που προέκυπταν μεταξύ της Ορθόδοξης Ελλάδας και της καθολικής Δύσης, είχε ως αποτέλεσμα τη θεώρηση της χώρας ως αμιγώς -ή σχεδόν αμιγώς- δυτικού κράτους. Ωστόσο, όπως θα αποδειχθεί, η σύμπλευση Ελλάδας και δυτικού παράγοντα στη νεοελληνική κουλτούρα, αφενός έχει σαφώς προγενέστερο σημείο εκκίνησης, αφετέρου δε οφείλεται για τους εκπροσώπους της νεοελληνικής κουλτούρας σε περισσότερες και βαθύτερες παραμέτρους.

Κατά την τελευταία δεκαετία του 20ου αιώνα, η αναζωπύρωση των ξεχασμένων εθνικιστικών θρύλων του παρελθόντος, με νέα ορμή και με πρωτοφανή βιαιότητα για τα δεδομένα της σύγχρονης, κατευθυνόμενης προς την ενοποίηση Ευρώπης, επιβεβαίωσε ουσιαστικά στα μάτια της διεθνούς κοινότητας τη διαφορετικότητα των Βαλ-

³⁸ Geir Lundestad, *East, West, North, South. Major Developments in international politics 1945-1990*, Oslo, Norwegian University Press, 1992, σ. 28.

³⁹ Michael Haynes, "The Rhetoric of Economics: Cold War Representation of Development in the Balkans" (σ. 26-39), στο: Andrew Hammond et. al., *The Balkans and the West. Constructing European Other, 1945-2003*, Great Britain, Ashgate, 2004, σ. 28-29.

⁴⁰ Ο.π., σ.29.

κανίων, τα οποία επανήλθαν εκ νέου με δυναμικό τρόπο στο ευρωπαϊκό ιστορικό προσκήνιο. Το δυτικό αναγνωστικό κοινό σαγηνεύτηκε εκ νέου από τις θηριωδίες που έλαβαν χώρα στη Βαλκανική, γεγονός που μαρτυρείται από τη σημαντική αύξηση του δυτικού λόγου για εκείνη, σε επίπεδο ακαδημαϊκών μελετών, δημοσιογραφικών περιγραφών, σχολίων σε εφημερίδες, ή και ταξιδιωτικών ημερολογίων⁴¹. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, εμφανίστηκε ένα νέο κύμα ακαδημαϊκών, λογοτεχνικών και ιστορικών δοκιμίων, που εν πολλοίς χρησιμοποίησε ως βάση στερεοτυπικούς λόγους του παρελθόντος, επικαιροποιώντας εκ νέου το Ανατολικό ζήτημα⁴². Έτσι, η νέα εποχή δε σήμαινε για τα Βαλκάνια τη σταδιακή βελτίωση της θέσης τους στις δυτικές θεωρητικές προσεγγίσεις.

Άλλωστε, και οικονομικά, τα Βαλκάνια θεωρούνται -και πράγματι είναι- ασθενέστερα από τα κράτη της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης. Ακριβώς αυτή η "οικονομική οπισθοδρομικότητα" υπενθύμισε την εικόνα της Βαλκανικής ως σημείου που στέκει ανάμεσα στη Δυτική Ευρώπη και στις αποικιακές περιοχές της Ευρώπης⁴². Είναι προφανές ότι ακόμη και σήμερα η Βαλκανική δεν έχει καταφέρει να αποτινάξει πλήρως τις στερεοτυπικές αναφορές που αναφέρονται σε εκείνη, ούτε ωστόσο να φτάσει σε ένα επίπεδο πολιτικής και κρατικής σταθερότητας, το οποίο θα της επέτρεπε να θεωρείται ως αδιαμφισβήτητο μέλος της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Μάλιστα, η προσχώρηση των βαλκανικών κρατών στην Ευρωπαϊκή Ένωση έχει συχνά εκληφθεί ως η μόνη εφικτή λύση προς τον εκδημοκρατισμό και την πολιτική σταθεροποίηση των κρατών της Βαλκανικής Χερσονήσου⁴³.

Το ιστορικοπολιτικό πλαίσιο του 19ου και του 20ου αιώνα διαμόρφωσε μια εξελικτική πορεία για τη Βαλκανική αναφορικά με τη σχέση της με τη Δυτική Ευρώπη⁴³: η επιλογή των χρονικών ορίων που διερευνώνται εδώ βασίστηκε ακριβώς στη διάθεση να συμπεριληφθούν στη συζήτηση κείμενα που παρουσιάζουν νεοελληνικές απόψεις σχετικά με τους βαλκανικούς εθνικισμούς του 19ου αιώνα, τις ενδοβαλκανικές συγκρούσεις που ακολουθούν τη δημιουργία των ανεξάρτητων κρατών, την περίοδο του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού, αλλά και την πτώση αυτού. Θεωρώ πως παρά το πράγματι εκτενές χρονικό όριο της έρευνας, η μελέτη των νεοελληνικών κειμένων που αναφέρονται στα Βαλκάνια και εντάσσονται στους δύο αυτούς αιώνες θα οδηγήσει στην αποσαφήνιση της πολύπλοκης σχέσης μεταξύ Ελλάδας, δυτικού πολιτισμού και Βαλκανίων. Γενικός σκοπός που ίσως παρεκκλίνει κάπως από τις επιταγές της αμιγώς παραδοσιακής φιλολογίας είναι η διαμόρφωση ενός εξελικτικού θεωρητικού σχήματος, με το οποίο αφενός μεν θα εξηγηθεί η προαναφερθείσα σχέση μέσω του πρίσματος της νεοελληνικής κουλτούρας, αφετέρου δε, θα εξακριβωθούν οι αιτίες εκείνες, που προώθησαν την τοποθέτηση της Ελλάδας με όρους φαντασιακής γεω-

⁴¹ Pavlos Hatzopoulos, *The Balkans beyond nationalism and identity*. New York, I.B. Tauris, 2008, σ. 41.

⁴² Charles & Barbara Jelavich, *The Balkans*, ό.π., σ. 134.

⁴³ Όθων Αναστασάκης, "Η Ευρωπαϊκή Ένωση και ο εκδημοκρατισμός της βαλκανικής περιφέρειας: μεγάλες προσδοκίες, συγκρατημένες επιδόσεις" (σσ. 201-221) στο: Ιωάννης Αρμακόλας & Θάνος Ντόκος (επιμ.), *Από τα Βαλκάνια στη Νοτιοανατολική Ευρώπη: προκλήσεις και προοπτικές στον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Σιδέρης, 2013, σ. 201.

γραφίας ως χώρας έξω από τη Βαλκανική, θεωρούμενης ως συμπλέουσας με τις δυτικές νόρμες.

Η θέαση της βαλκανικής χερσονήσου και των λαών της ως μιας φανταστικής γέφυρας που ενώνει τους αντιθετικούς πόλους της Δύσης και της Ανατολής αλλά και η αγωνιώδης -συχνά- προσπάθεια των Ελλήνων λογίων να αυτοπροσδιοριστούν με βάση τις δύο αυτές έννοιες, καθιστούν απαραίτητο το σαφή προσδιορισμό των όρων "Δύση" και "Ανατολή". Οι όροι αυτοί αποδεικνύονται εξαιρετικά φορτισμένοι· έτσι, μια άκριτη χρησιμοποίησή τους θα εγκυμονούσε σοβαρούς και ανεξέλεγκτους μεθοδολογικούς κινδύνους. Ο διαχωρισμός των ευρωπαϊκών -και όχι μόνον- εθνότητων σε "δυτικές" ή "ανατολικές" δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση φιλοδοξία της παρούσας μελέτης. Παρ' όλα αυτά, ο αναγνώστης θα διαπιστώσει ότι, σχεδόν αναπόφευκτα, γίνεται συχνά λόγος για τις έννοιες της Δύσης και της Ανατολής και σε κείμενα της νεοελληνικής κουλτούρας.

Από την άλλη πλευρά, η ανάγκη προσδιορισμού της Ελλάδας βάσει της Δύσης φαίνεται πως εδράζεται σε δύο θεμελιώδεις αιτίες: αφενός μια τέτοια ανάγκη αφορά γενικά τα κράτη της Βαλκανικής, καθώς ανήκουν σε ένα μεταβατικό, ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση γεωπολιτικό χώρο. Για μια χώρα που ανήκει γεωγραφικά στα Βαλκάνια, η προσπάθεια αυτοπροσδιορισμού μέσα από αυτές τις δύο έννοιες αποτελεί μάλλον μονόδρομο, ενώ οποιοσδήποτε ερευνητής στοχεύει στη διερεύνηση του όρου "Βαλκάνια", από οποιοδήποτε μάλιστα πρίσμα, θα βρεθεί, αργά ή γρήγορα, αντιμέτωπος με την ενδελεχή διερεύνηση των όρων "Ανατολή" και "Δύση". Αφετέρου, η έντονη συχνά προσπάθεια της ελληνικής διάνοησης -τάση που ισχύει και για έτερες βαλκανικές εθνότητες- να συνταχθεί με το δυτικό παράγοντα, αποδεικνύεται έκδηλη σε πλείστα κείμενα: η συνταύτιση του ελληνικού και του δυτικού παράγοντα αποτελεί ένα επιθυμητό ζητούμενο με πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές προεκτάσεις και οι παράμετροι αυτές δεν παραγνωρίζονται στα ελληνικά κείμενα.

Το ανωτέρω πλαίσιο ιδεών καθιστά πρόδηλη την υποχρέωση προσδιορισμού των όρων "Ανατολή" και "Δύση". Βέβαια, δε θα επιχειρηθεί να δοθεί συγκεκριμένος ορισμός στις δύο αυτές έννοιες· αντίθετα, στόχος είναι να γίνει κατανοητό το τι έχει επικρατήσει να ονομάζεται ως "Δύση" και τι ως "Ανατολή" στη διεθνή ακαδημαϊκή κοινότητα, όπως επίσης και να διευκρινιστεί ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούνται οι όροι εδώ. Η εξέταση του ζητήματος αυτού ενέχει φιλοσοφικές, πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις και έτσι ένας ακριβής και απόλυτος ορισμός των δύο εννοιών αποτελεί ένα τουλάχιστον φιλόδοξο, αν όχι τοποθετούμενο στα όρια του ανέφικτου, εγχείρημα. Οι δύο όροι συνιστούν θεωρητικές αφαιρέσεις με έντονο ιδεολογικό υπόβαθρο και προφανώς δεν αποτελούν έναν απλό τρόπο διαχωρισμού με βάση αμιγώς γεωγραφικά κριτήρια. Τα μέλη του προαναφερθέντος αντιθετικού ζεύγους δεν αποτελούν τους μόνους γεωγραφικούς προσδιορισμούς που διαμορφώνουν ένα ειδικό πλαίσιο αναφοράς σε εθνολογικές προσεγγίσεις, καθώς υπάρχει η αντίστοιχη υπόβαθρου προβληματική της αντιθετικής σχέσης μεταξύ των όρων "Βορράς" και "Νότος".

Η γεωγραφία γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη στο πλαίσιο της νεότερης ευρωπαϊκής σκέψης, όταν η Ευρώπη μέσω των μεθοδολογικών εργαλείων της προαναφερθείσας επιστήμης, η οποία βασιζόταν στην παρατήρηση, ανακάλυψε τόσο το υπόλοιπο του κόσμου, όσο και τον ίδιο της τον εαυτό⁴⁴. Ωστόσο, αν και φαινομενικά κύριο μέλημα της γεωγραφίας αποτελεί η καταγραφή και η χαρτογράφηση της γης και των λαών της, εντούτοις σταδιακά εμποτίζεται με πολιτικά, οικονομικά ή πολιτισμικά νοήματα και οι περιγραφές της καθίστανται "δομές μετα- γεωγραφικές: με άλλα λόγια, ο καθαρά χωρικός και περιγραφικός χαρακτήρας τους αποκτά διαστάσεις φαντασιακές, ιδεολογικές ή αξιολογικές"⁴⁵. Αντίστοιχοι προβληματισμοί αναδύονται και με βάση τη χαρτογραφία, καθώς η γνώση που παρέχει ένας χάρτης αφορά τη γνώση του κόσμου από τον οποίο ο χάρτης αυτός αναδύεται· σκέψη που μας οδηγεί να αντιληφθούμε το ότι η γνώση που ενσωματώνεται σε έναν χάρτη ενδέχεται να είναι κατασκευασμένη και όχι μια πιστή αναπαράσταση της αλήθειας⁴⁶.

Καθώς αναπτύσσονται οι σύγχρονες κοινωνίες, η γεωγραφική επιστήμη διαμορφώνεται βάσει βαθύτερων και πολυπλοκότερων χαρακτηριστικών. Η ανάπτυξη του κλάδου φέρνει στην επιφάνεια ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο, βάσει του οποίου ο κόσμος έχει ένα κέντρο και μια περιφέρεια, της οποίας τα χαρακτηριστικά μοιάζουν κάπως παράξενα, ίσως εν μέρει επικίνδυνα, αλλά ταυτόχρονα εξωτικά και δελεαστικά. Είναι βέβαια προφανές ότι το κέντρο αυτό συχνά συμπίπτει με το μέρος όπου τοποθετείται φαντασιακά η γεωγραφία⁴⁷. Σύμφωνα με τον Καργιώτη,

"η ευρωπαϊκή νεωτερικότητα αποδίδει αξία, ρητά ή υπόρρητα, στην έννοια του 'κέντρου', πολιτικού, οικονομικού, πολιτιστικού ή άλλου, του οποίου η ηγεμονία αντιλαμβάνεται, ή, καλύτερα, κατασκευάζει μια 'περιφέρεια', η οποία μπορεί να κυριαρχηθεί, να χειραγωγηθεί, ή να υποταχθεί, η οποία πρέπει να προστατευθεί, να βοηθηθεί ή να εκπολιτιστεί, η οποία επιθυμεί να αγαπηθεί, να αποπλανηθεί, να κατακτηθεί. [...] Το σχέδιο της νεωτερικότητας θα έχει ως λανθάνουσα γεωγραφική βάση έναν Βορρά ενημερίας, αποτελεσματικότητας και προόδου και μια Δύση λογική, αυτόνομη και συνεπή. Ως εκ τούτου, τόσο εξ ανάγκης όσο και από χρέος προς την ανθρωπότητα, το εκπολιτιστικό σχέδιο θα ασχοληθεί με έναν Νότο που είναι πάντα οικονομικά και κοινωνικά καθυστερημένος και μια Ανατολή μυστηριώδη, εξιδανικευμένη, ερωτική"⁴⁸.

Η χαρτογράφηση των περιοχών της γης συνοδευόταν σχεδόν πάντοτε από μια ιδεολογική προσέγγιση που κάποτε υπήρξε κεκαλυμμένη και άλλοτε περισσότερο εμφανής. Οι άξονες προσανατολισμού "Δύση" και "Ανατολή" ή "Βορράς" και "Νότος" ήταν και συνεχίζουν να είναι ιδεολογικά φορτισμένοι. Είναι χαρακτηριστικό ότι στους χάρτες που δημιουργήθηκαν εντός των ευρωπαϊκών συνόρων⁴⁹, ο Βορράς βρίσκεται -

⁴⁴ D.R. Stoddart, *On Geography*, Oxford, Basil Blackwell, 1986, σ. 39.

⁴⁵ Δημήτρης Καργιώτης, *Γεωγραφίες της μετάφρασης. Χώροι, κανόνες, ιδεολογίες*, Αθήνα, Κάπα Εκδοτική, 2017, σ. 101.

⁴⁶ Denis Wood, *The power of maps*, New York- London, The Guilford Press, 1992, σ.18.

⁴⁷ Alastair Bonnett, *Γεωγραφία. Μια εισαγωγή*, μτφρ. Γιώργος Μπαρουξής, Αθήνα, Κριτική, 2010, σ. 21.

⁴⁸ Δημήτρης Καργιώτης, *Γεωγραφίες της μετάφρασης. Χώροι, κανόνες, ιδεολογίες*, ό.π., σσ. 101-102.

⁴⁹ Φυσικά, ανάλογα με το χώρο στον οποίο δημιουργήθηκαν οι διάφοροι χάρτες, υπάρχουν διαφοροποιημένες απεικονίσεις του Βορρά και του Νότου. Άλλωστε, χάρτες διαφορετικών περιόδων και διαφορετικών

τουλάχιστον κατά τη διάρκεια των τελευταίων αιώνων- στο επάνω μέρος και ο Νότος στο κάτω, γεγονός που συνταυτίζει σε υποσυνείδητο επίπεδο τις έννοιες του Βορρά και του Νότου με τις έννοιες του ανώτερου και του κατώτερου, αντίστοιχα⁵⁰. Η ανάγκη ταξινόμησης του κόσμου σε δύο αντιθετικά άκρα δεν προήλθε φυσικά από το χώρο της γεωγραφίας⁵¹, είναι όμως γεγονός ότι "η σκέψη διευκολύνεται αφάνταστα στο έργο της ταξινόμησης, με το να κατατάσσει το φαινόμενο μιας γενικότερης κατηγορίας ανάμεσα στα δύο άκρα ενός άξονα, έτσι που τα άκρα αυτά να παίρνουν τη μορφή αντίθετων πόλων, θετικού και αρνητικού"⁵². Με άλλα λόγια, οι κατηγοριοποιήσεις που προαναφέρθηκαν και έχουν ως σημείο αφετηρίας γεωπολιτικούς και όχι μόνον παράγοντες, δεν λειτουργούν απλώς ως μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ δύο κόσμων, της Δύσης και της Ανατολής ή του Βορρά και του Νότου. Δεν αναφερόμαστε εδώ σε μια προσπάθεια καταγραφής δύο διαφορετικών και αντιθετικών οντοτήτων, αλλά στην ταυτόχρονη αξιακή τους σύγκριση και στην οριοθέτηση της Ανατολής και του Νότου ως περιοχών ποιοτικά κατώτερων, αναφορικά προς το πνευματικό, αναπτυξιακό, πολιτιστικό ή το οικονομικό επίπεδο, εν συγκρίσει με τη Δύση και το Βορρά.

Επιπλέον, ακόμη και ο τρόπος χρησιμοποίησης του όρου Ευρώπη εσωκλείει μια ορατή αμφισημία. Τόσο μέσα στο πέρασμα των αιώνων, όσο κυρίως κατά την περίοδο που τα έθνη- κράτη της Ευρώπης προχωρούν με -άλλοτε γοργό και άλλοτε λιγότερο γοργό -τρόπο προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, η έννοια 'Ευρώπη' έφτασε να σημαίνει κάτι πολύ περισσότερο από έναν απλό γεωγραφικό προσδιορισμό. Δημιουργήθηκε έτσι η ανάγκη καθορισμού μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας, η οποία εμπεριείχε εντός της πολλές εθνικές ταυτότητες, συχνά εντυπωσιακά διαφορετικές μεταξύ τους. Ωστόσο, οι εθνικές αυτές ταυτότητες χαρακτηρίζονται από συγκεκριμένα κοινά στοιχεία, τα οποία επέβαλαν -προφανώς μαζί με συγκεκριμένα συμφέροντα γεωπολιτικής, οικονομικής, ακόμα και πολιτιστικής φύσεως- την προσπάθεια προς ανάδειξη των χαρακτηριστικών της ευρωπαϊκής ταυτότητας για την οποία γίνεται λόγος εδώ. Με λίγα λόγια ο όρος εμπεριέχει τόσο την πραγματική, όσο και τη φαντασιακή του πλευρά- σύμφωνα με τον Delanty,

---

πολιτισμών αποδεικνύονται εξαιρετικά αντιθετικοί όσον αφορά τις απεικονίσεις τους και προφανώς αναδεικνύουν ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον αντικείμενο προς μελέτη. Έτσι, η χαρτογραφία διαφορετικών πολιτισμών θα πρέπει να μελετάται τόσο ως "δείκτης κουλτούρας και πολιτισμού", όσο και ως "δημιουργός παγκόσμιων εικόνων". Για το θέμα, βλέπε αναλυτικά Judith A. Tyner, "Interactions of Culture and Cartography", *The History Teacher*, Vol. 20, No.4, (August 1987) 455-464.

⁵⁰ Βαγγέλης Πανταζής, *Χάρτες και ιδεολογίες*, Αθήνα, Κάλβος, 1989, σ.16.

⁵¹ Ο δυϊσμός, ως θεωρία σύμφωνα με την οποία η πραγματικότητα διαμορφώνεται από δύο πρωταρχικές και παντελώς αντίθετες μεταξύ τους δυνάμεις, δεν αποτελεί επινόηση της γεωγραφίας ούτε χρησιμοποιείται μόνον από αυτήν. Αρχικά, φαίνεται ότι η δυϊστική θεώρηση αξιοποιήθηκε από το μύθο ή τη θρησκεία, καθώς η προέλευσή της ανιχνεύεται στις θρησκευτικές δοξασίες των αρχαίων Περσών, οι οποίοι λάτρευαν δύο αντίμαχες θεότητες, το Θεό του Καλού (Αχουρα- Μάζντα) και το Θεό του Κακού (Αριμάν). Μετέπειτα, άλλες επιστήμες, όπως η φιλοσοφία, η ψυχολογία ή η κοσμολογία, αξιοποίησαν συστηματικότερα τον δυϊσμό χρησιμοποιώντας ως αρχές δύο αντιθετικές δυνάμεις ή ουσίες: ύλη- πνεύμα, σώμα- ψυχή, αισθητός- υπεραισθητός κόσμος, αγαθό- κακό και άλλα αντιθετικά δυαδικά σχήματα.

⁵² Βαγγέλης Πανταζής, *ό.π.*, σ. 55.

*"είναι λάθος να θεωρείται η Ευρώπη ενιαία περιοχή, για τον απλούστατο λόγο ότι σημαίνει διαφορετικά πράγματα για διαφορετικούς ανθρώπους σε διαφορετικά πλαίσια. Η Ευρώπη δεν υπάρχει εκ φύσεως, όπως δεν υπάρχουν εκ φύσεως και τα έθνη. Διαμορφώθηκε από την ιστορία και ταυτόχρονα διαμόρφωσε την ίδια την ιστορία [...]. Η ευρωπαϊκή ταυτότητα δεν υπήρχε πριν να οριστεί και να κωδικοποιηθεί ως τέτοια. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για ένα αμφιλεγόμενο κατασκεύασμα, δεδομένου ότι οι διαφορές μεταξύ των εθνικών πολιτισμών είναι ανεπίλυτες, ενώ οι συλλογικές ταυτότητες παραμένουν αντιθετικές"*⁵³.

Η εξέλιξη της γεωγραφικής έννοιας της Ευρώπης σε μια πολιτισμική ιδέα βασίστηκε σε δύο διαφορετικά είδη ταυτότητας: το πρώτο, διαμορφώθηκε μέσα από την αντιπαράθεση με τον κόσμο του Ισλάμ, ιδιαίτερα μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, ενώ το δεύτερο σχηματοποιήθηκε στα τέλη του 15ου αιώνα, όταν εδραιώθηκε ένα παγκόσμιο σύστημα κυριαρχίας μέσω των ανερχόμενων θαλάσσιων δυνάμεων⁵⁴. Η αντιμετώπιση δε που επιφύλαξε η Δυτική Ευρώπη - η οποία έδρασε εν είδει κέντρου της ευρωπαϊκής ηπείρου, που ερχόταν σε αντιδιαστολή με την περιφέρεια- στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, ανέδειξε την ύπαρξη μιας επιμέρους περιφέρειας εντός του ευρωπαϊκού συνόλου. Παρόμοιοι προβληματισμοί παρέχουν τη βάση για την διαμόρφωση σχημάτων, όπως ο Οριενταλισμός και οι Εμφιλοχωρούντες ή Ένθετοι Οριενταλισμοί, θεωρητικές κατασκευές που συζητούνται διεξοδικά σε επόμενο τμήμα της μελέτης.

Πώς όμως δημιουργήθηκαν και στη συνέχεια παγιώθηκαν τα αντιθετικά αυτά ζεύγη που συζητούνται εδώ; Η Bisaha, ερευνώντας τις σχέσεις μεταξύ των Ουμανιστών της Αναγέννησης και των Οθωμανών Τούρκων, θεωρεί πως η βάση της διχοτόμησης ανάμεσα στην Ευρώπη και στην Ασία έχει την αφετηρία της πολλούς αιώνες πίσω και συγκεκριμένα στην οξεία διάκριση του Ηροδότου ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Ασία, ή την Ανατολή: "η ανάλυση των Περσικών Πολέμων από τον Ηρόδοτο, ως μια διαμάχη με βαθιές ρίζες μεταξύ Ευρώπης και Ασίας, εγκαθίδρυσε μια αίσθηση γεωγραφικών και πολιτιστικών πόλων, η οποία θα διαμόρφωνε τη μελλοντική δυτική σκέψη"⁵⁵. Η ιδέα της διαμάχης μεταξύ Ευρώπης και Ασίας, ή μεταξύ Δύσης και Ανατολής κατά την περίοδο της Αναγέννησης, μια ιδέα με σαφείς πολιτικές ή γεωπολιτικές προεκτάσεις, ήταν εμπνευσμένη από κλασικές πηγές: ήδη από την εποχή των Περσικών Πολέμων, οι Έλληνες ξεκίνησαν να προσλαμβάνουν την Ανατολή, ως κάτι περισσότερο από μια απλή γεωγραφική διάκριση· η Ανατολή θεωρήθηκε έτσι ως ένας πολιτικός αλλά και πολιτιστικός ανταγωνιστής⁵⁶. Ιστορικά, η πορεία σύγκρουσης του νοτιοανατολικού τμήματος της Ευρώπης με το δυτικό τμήμα αυτής υπαγορεύτηκε όχι μόνο λόγω του υπαρκτού κινδύνου της μουσουλμανικής απειλής, αλλά και από το σχίσμα του 1054 που απέδωσε στην ελληνική Ορθοδοξία τα στοιχεία του αιρετι-

⁵³ Gerard Delanty, *Επινοώντας την Ευρώπη. Ιδέα, Ταυτότητα, Πραγματικότητα*, ό.π., σ. 26.

⁵⁴ Ο.π., σ. 88.

⁵⁵ Nancy Bisaha. *Creating East and West. Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2004, σ.46.

⁵⁶ Ο.π., σσ. 83-84.

κού και του ξένου στις αντιλήψεις της Λατινικής Δύσης. Αποτέλεσμα των προαναφερθεισών διαιρέσεων ήταν η δημιουργία μιας πολιτιστικής αντιπαράθεσης που στο ένα της άκρο βρισκόταν η δυτική και στο άλλο της η ανατολική Ευρώπη· η δε Ορθοδοξία αντιμετωπιζόταν συχνά ως μια ξένη, αλλότρια προς τη Λατινική Δύση και ίσως ανατολική θρησκεία⁵⁷.

Κατά την Αναγέννηση, η θεμελιώδης εννοιολογική διάκριση στον ευρωπαϊκό χώρο υπήρξε εκείνη μεταξύ του Βορρά και του Νότου, ενώ ο Διαφωτισμός αποτέλεσε το χρονικό σημείο κατά το οποίο η Δυτική Ευρώπη ανακάλυψε την Ανατολική Ευρώπη, θεωρώντας την ως το συμπληρωματικό, εξισορροπητικό άλλο της μισό· ο Διαφωτισμός έδρασε -ως επί το πλείστον- ως ένα σημείο κατά το οποίο η Δυτική Ευρώπη καλλιέργησε -και στη συνέχεια ιδιοποιήθηκε- την ιδέα του πολιτισμού, ενός νεολογισμού του 18ου αιώνα, ο οποίος "ανακάλυψε το συμπλήρωμά του εντός της ίδιας ηπείρου, στις σκιώδεις γαίες της οπισθοδρομικότητας, ου μην και του βαρβαρισμού"⁵⁸. Ο Wolf αναδεικνύει στο έργο του τον τρόπο με τον οποίο η κυρίαρχη διάκριση Βορρά- Νότου κατά το 18ο αιώνα μεταβάλλεται στην -όχι αμιγώς γεωγραφική- εννοιολογική διάκριση μεταξύ Δύσης και Ανατολής. Αξίζει επίσης να επισημανθεί στο σημείο αυτό ότι τα διαφοροποιητικά στοιχεία βάσει των οποίων οριζόταν ο 'Εαυτός' και ο 'Άλλος' δεν ήταν πάντοτε απόλυτα διακριτά, καθότι δεν βασιζόνταν σε σταθερά κριτήρια. Χαρακτηριστικό σχετικό παράδειγμα υπήρξε η άνοδος του Χριστιανισμού, η οποία υπερκάλυψε τις γεωπολιτικές και γεωγραφικές διακρίσεις, καθιστώντας την αρχική διχοτόμηση μεταξύ Δύσης και Ανατολής περισσότερο πολύπλοκη: καθώς ο Χριστιανισμός έγινε συνώνυμο της Δυτικής Ευρώπης, συγκεκριμένα τμήματα της Ανατολής, όπως για παράδειγμα η Ιερουσαλήμ της έντονης θρησκευτικής ατμόσφαιρας και των πολλών λατρευτικών χώρων, γίνονταν πλέον αντιληπτά μέσω μιας σαφώς περισσότερο θετικής οπτικής⁵⁹. Αυτό που σε κάθε περίπτωση γίνεται κατανοητό είναι ότι η έννοια της Ανατολής υπέστη ποικίλες μεταβολές, καθώς υπήρξε πλήρως εξαρτώμενη από το εκάστοτε κυρίαρχο εννοιολογικό πλαίσιο προσέγγισης:

*"Κάθε εποχή είχε τη δική της 'Ανατολή', η οποία οριζόταν με βάση γεωγραφικές ή και χρονικές διαφορές. Το περιεχόμενο του όρου 'Ανατολή' είναι κάτι σχετικό και εξαρτάται από το σύστημα αξιών της εποχής όπως και από το σημείο αναφοράς του παρατηρητή"*⁶⁰.

Παράλληλα, φτάνοντας στη σύγχρονη εποχή, τα αντιθετικά ζεύγη "Δύση- Ανατολή" και "Βορράς-Νότος" όχι μόνον παρέμειναν ενεργά, αλλά εμπλουτίστηκαν με νέα στοιχεία, δημιουργώντας επιμέρους σχετικές κατηγοριοποιήσεις. Η Πολίτη επισημαίνει ότι σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες το σύνορο υπήρξε μεταξύ ενός Βορρά βιομηχανοποιημένου και ενός Νότου αγροτικού, με σαφείς διαχωριστικές γραμμές τον τρόπο

⁵⁷ Gerard Delanty, ό.π., σ. 91.

⁵⁸ Larry Wolf, *Inventing Eastern Europe. The map of Civilization on the mind of Enlightenment*, California, Stanford University Press, 1994, σ. 4.

⁵⁹ Nancy Bisaha. *Creating East and West. Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*, ό.π., σ. 84.

⁶⁰ Maria Todorova, *Βαλκάνια. Η δυτική φαντασίωση*, ό.π., σ. 47.

ζώης, τη νοοτροπία, αλλά και τη "δομή συναισθήματος". Η ερευνήτρια φέρνει ως παράδειγμα το δυϊσμό της εικόνας της Ιταλίας στην αγγλική λογοτεχνία: από τη μια πλευρά, παρατηρείται μια συγκρότηση του Νότου που εστίαζε στην υπερβολική βιαιότητα ή στη σεξουαλική κωδικοποίηση του χώρου και από την άλλη, το ελεύθερο πνεύμα, η ρητορική δεινότητα ή η αφοσίωση στο νεοπλατωνικό έρωτα οδήγησαν στην εξιδανίκευση του Νότου. Η διαδικασία αυτή αποδεικνύεται κάθε άλλο παρά αθώα υπό την έννοια ότι οι γεωγραφικές πολιτισμικές αντιθέσεις δύνανται να δημιουργήσουν ανθεκτικά στερεότυπα, με τη λογοτεχνία να γίνεται το όργανο μέσω του οποίου υπονομευόταν η πολιτισμική αντίθεση Βορρά- Νότου⁶¹.

Βέβαια, καθώς είδαμε πως υπάρχουν δύο συγκεκριμένα αντιθετικά "γεωγραφικά" ζεύγη, ένα ερώτημα είναι το κατά πόσον τα δύο αυτά αντιθετικά θεωρητικά σχήματα δημιουργήθηκαν βάσει μιας κοινής λογικής. Ο Luciani θεωρεί πως η φύση της λογικής πίσω από τα δύο διπολικά σχήματα Ανατολής- Δύσης και Βορρά- Νότου είναι εντελώς διαφορετική. Από τη μια πλευρά, η σχέση Ανατολής και Δύσης προϋποθέτει μια ισορροπία, η οποία θα επιφέρει και την ειρήνη μεταξύ των δύο πόλων. Η ισορροπία αυτή ωστόσο προϋποθέτει με τη σειρά της μια άκαμπτη, ιεραρχικής φύσεως ταξινόμηση των εθνών, έτσι ώστε να οριστεί και να παγιωθεί η ισορροπία που προαναφέρθηκε. Εντελώς διαφορετική φαίνεται να είναι η λογική πίσω από τη διπολικότητα που χαρακτηρίζει το αντιθετικό σύστημα Βορρά- Νότου. Σε πλήρη αντίθεση με την επιθυμητή ισορροπία Ανατολής και Δύσης, υπάρχει μια συγκεκριμένη τάση από τις αναπτυσσόμενες χώρες, η οποία επιδιώκει την τροποποίηση της υπάρχουσας ισορροπίας, παρά την παγίωσή της. Μάλιστα, στη βάση αυτής της σκέψης ο Luciani επισημαίνει ότι το ζήτημα διερεύνησης των σχέσεων Βορρά- Νότου αποτελεί τη λογική και ιστορική συνέχεια της διαδικασίας της αποαποικιοποίησης. Καταλήγει δε στο ότι η φύση της διπολικότητας μεταξύ Ανατολής και Δύσης αποτελεί το επακόλουθο μιας "δεδομένης κατανομής δύναμης", εν αντιθέσει με το δίπολο Βορρά- Νότου, το οποίο προκύπτει από συγκεκριμένους οικονομικούς παράγοντες, από τους οποίους πηγάζουν, με τη σειρά τους, αντίστοιχες πολιτικές συμπεριφορές⁶².

Θα υπέθετε κανείς ότι σε μια κοινωνία υπό παγκοσμιοποίηση, η οποία φαινομενικά επιθυμεί την "ενοποίηση" όσο το δυνατόν περισσότερων διαφορετικών λαών -σε όποιο επίπεδο και με όποιον τρόπο θα ήταν δυνατό κάτι τέτοιο- οι γεωγραφικές κατηγοριοποιήσεις που συζητούνται εδώ θα έβαιναν προοδευτικά μειούμενες. Αντίθετα, η δεκαετία του 1990 και η πτώση του τείχους του Βερολίνου ανέδειξε νέες κατηγοριοποιήσεις στο ενδοευρωπαϊκό πλαίσιο: τότε ακριβώς εμφανίστηκαν -ή επανεμφανίστηκαν- όροι όπως η Ανατολική- Κεντρική Ευρώπη, η Ανατολική Ευρώπη, η Νότιο-Ανατολική Ευρώπη, τα Βαλκάνια και η Ρωσία. Πασχίζοντας να εξαλείψει τις διαφο-

⁶¹ Τζίνα Πολίτη, *Δαμιονοποίηση και εξιδανίκευση του Νότου- ένα λογοτεχνικό ταξίδι στο χώρο και στο χρόνο*, Αθήνα, Νήσος, 2014, σσ. 10-13.

⁶² Giacomo Luciani, "East-West and North- South Interrelationships in the Eastern Mediterranean" (σσ. 14-50) στο: David Carlton & Schaerf South, *Eastern Europe after Tito*, London, Macmillan, 1982, σσ. 19-23.

ρές με την περιφέρειά της η Δύση είχε δημιουργήσει νέες, επιμέρους περιφέρειες, κατορθώνοντας να διατηρήσει τη διχοτόμηση μεταξύ του 'εμείς' και του 'αυτοί'⁶³.

Ο ακριβής προσδιορισμός των συμπεριλαμβανομένων περιοχών στα αντιθετικά ζεύγη που συζητήθηκαν ανωτέρω αποδεικνύεται μια πολύπλοκη προβληματική. Από όσα προαναφέρθηκαν έγινε κατανοητή μια κυριαρχική διάθεση της Δύσης έναντι της Ανατολής. Σε ποια χαρακτηριστικά ωστόσο συνίσταται η έννοια της Δύσης; Πρωτό ο Said⁶⁴ θέσει ως ζήτημα τη σχέση κυριαρχίας και εξουσίας μεταξύ Δύσης και Ανατολής, η εξουσιαστική διάθεση που επιδεικνύει η πρώτη προς τη δεύτερη γίνεται θέμα φιλοσοφικών αναζητήσεων, με τον Spengler, ήδη από το 1922, στο διάσημο έργο του *Η παρακμή της Δύσης* να ανατρέπει στην αρχαιότητα αλλά και στη ρωμαϊκή εποχή για να αναδείξει μια διάθεση επιβολής του δυτικού κόσμου επάνω στην Ανατολή⁶⁵. Στη φιλοσοφική του πραγματεία περί του δυτικού πολιτισμού ο Spengler, παρά το γεγονός ότι αναμοχλεύει, μέσω μιας συγκριτικής, χρονικά εξελικτικής προσπάθειας, τις σχέσεις του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού με την ελληνική αρχαιότητα και την ρωμαιοκαθολική περίοδο, επισημαίνει εντούτοις ότι οφείλουμε να ξεπεράσουμε μια συγκεκριμένη προκατάληψη στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τη σχέση μας με την αρχαιότητα, η οποία δεν είναι άλλη από την "ιδέα ότι η αρχαιότητα μας είναι πολύ κοντινή επειδή υπήρξαμε δήθεν μαθητές της και διάδοχοί της, επειδή υπήρξαμε πραγματικά λάτρεις της"⁶⁶.

Η εννοιολογική περιχαράκωση της Δύσης αποτελεί πράγματι δυσεπίλυτο πρόβλημα. Ο Γάλλος φιλόσοφος Nemo στο έργο του *Τι είναι η Δύση*; υποστηρίζει ότι η πολιτισμική μορφογένεση του δυτικού πολιτισμού, παρά την πολυπλοκότητα που τη χαρακτηρίζει, μπορεί να δομηθεί επάνω σε πέντε κυρίαρχα γεγονότα. Αναφέρεται χαρακτηριστικά στην επινόηση της ελευθερίας, της επιστήμης, του σχολείου και της πόλης από τους αρχαίους Έλληνες, στην επινόηση του δικαίου, της ατομικής ιδιοκτησίας και του ουμανισμού από τη Ρώμη, στην "ηθική, αλλά και εσχατολογική επανάσταση της Βίβλου", στην "παπική επανάσταση" και, τέλος, στην προώθηση της φιλελεύθερης δημοκρατίας κατά την πιο σύγχρονη εποχή⁶⁷. Επισημαίνει δε ότι ως "δυτικές" κοινωνίες μπορούν να χαρακτηριστούν οι κοινωνίες αυτές που γνώρισαν

⁶³ Yonka Krasteva, "Western Writing and the (Re) Construction of the Balkans after 1989: The Bulgarian Case. (σ.σ. 97-110) στο: Hammond, Andrew et al. *The Balkans and the West: Constructing the European Other, 1945-2003*. Great Britain, Ashgate, 2004, σ.97.

⁶⁴ Το θεωρητικό δίκτυο αναφορών του Said, το οποίο έγινε γνωστό ως Οριενταλισμός, αποτελεί βασικό εργαλείο για την κατανόηση του πολύπλευρου φαινομένου, της σχέσης μεταξύ Δύσης και Ανατολής, ενώ, επιπλέον, έχει εμπνεύσει μελέτες που ασχολούνται με τα Βαλκάνια και την αποσαφήνιση των στάσεων μεταξύ Δυτικής Ευρώπης και Βαλκανίων. Η συζήτηση για το φαινόμενο του Οριενταλισμού, μέρος άλλωστε της θεωρητικής προσέγγισης του οποίου χρησιμοποιείται και στην παρούσα μελέτη, γίνεται με εκτεντή τρόπο στο δεύτερο τμήμα του παρόντος έργου.

⁶⁵ Oswald Spengler, *Η παρακμή της Δύσης. Περιγράμματα μιας μορφολογίας της παγκόσμιας ιστορίας*, τόμος Β' - "Κοσμοϊστορικές προοπτικές", μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2003, σ. 236.

⁶⁶ Oswald Spengler, *Η παρακμή της Δύσης. Περιγράμματα μιας μορφολογίας της παγκόσμιας ιστορίας*, τόμος Α' - "Μορφή και πραγματικότητα", μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2003, σ. 49.

⁶⁷ Philippe Nemo, *Τι είναι η Δύση*; ό.π., σσ. 12-13.

και τα πέντε ανωτέρω γεγονότα, με τις κοινωνίες που γνώρισαν ορισμένα μόνο εξ αυτών να χαρακτηρίζονται ως συγγενικές προς τη Δύση και, αντίστοιχα, εκείνες που δε γνώρισαν κανένα εξ αυτών, ως ξένες προς τον δυτικό χώρο. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι ο Nemo αντιλαμβάνεται τις βαλκανικές χώρες ως χώρες "σχεδόν δυτικής κουλτούρας", με την εξαίρεση της Ελλάδας, για την οποία επισημαίνει πως συμπεριλαμβάνεται εντός του δυτικού πολιτισμού, χαρακτηριζόμενη ωστόσο και εκείνη από συγκεκριμένα διαφοροποιητικά σημεία σχετικά με την κατ' ουσίαν Δύση⁶⁸.

Βέβαια ο Nemo φαίνεται πως προτείνει τον όρο "δυτικός πολιτισμός" ως συνώνυμο της προόδου σε κάθε δυνατό επίπεδο· είναι χαρακτηριστικό ότι αναφέρεται στο φασισμό και στον κομμουνισμό όχι ως δυτικά κατασκευάσματα, αλλά ως παθογένειες έξω από το "είναι" της Δύσης, ως μη "καθαρά δυτικές πραγματικότητες". Η άποψη αυτή ωστόσο δεν είναι μοναδική ούτε και μη αμφισβητήσιμη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η θεωρία του Goody, η οποία αναπτύσσεται στη μελέτη του υπό τον τίτλο *Η υφαρπαγή της ιστορίας*. Ο Goody ισχυρίζεται ότι η Δύση στην ουσία προχώρησε σε μια ιδιοποίηση της ιστορίας, παρουσιάζοντας το παρελθόν ως αποτέλεσμα ενεργειών που διαδραματίστηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο, παραγνωρίζοντας επί της ουσίας τη συμβολή της Ανατολής στην αναπτυξιακή πορεία που ακολούθησε η ανθρωπότητα. Επιπρόσθετα, θεωρεί πως η Δύση υφάρπαξε την ιστορία της Ανατολής με τους μελετητές να αποδίδουν στη Δύση μια ανωτερότητα -την οποία βέβαια επέδειξε σε ορισμένους τομείς ήδη από τον 19ο αιώνα- που την ανάγουν στο παρελθόν, δημιουργώντας έτσι μια τελεολογική θεώρηση της ιστορίας. Το πρόβλημα για τον υπόλοιπο κόσμο είναι ότι

*"τέτοιες θεωρήσεις χρησιμοποιούνται για να δικαιολογήσουν τον τρόπο αντιμετώπισης των 'Άλλων', εφόσον εκείνοι κρίνονται συχνά ως στατικοί και ανίκανοι για μεταβολή, ιδιαίτερα χωρίς εξωτερική βοήθεια"*⁶⁹.

Με τη θεωρία του Goody, του οποίου το βασικό επιχείρημα μπορεί να συνοψιστεί στη σκέψη σύμφωνα με την οποία στα κρισιμότερα σημεία της ευρωπαϊκής ανάπτυξης παρατηρείται μια αφομοιωτική διαδικασία ανατολίτικων ανακαλύψεων, θεσμών, τεχνολογιών και ιδεών, συμφωνεί και ο Hobson. Στο έργο του τελευταίου με τίτλο *Οι ανατολικές ρίζες του δυτικού πολιτισμού* υποστηρίζεται ότι η Ανατολή ήταν εκείνη που κατέστησε δυνατή την άνοδο της Δύσης μέσω δύο θεμελιωδών διαδικασιών: πρόκειται, αφενός για τη διάχυση και την αφομοίωση και αφετέρου για την ιδιοποίηση ενός ανατολίτικου στην προέλευση φάσματος ιδεών. Ο Hobson αναφέρει ότι οι ανατολικοί λαοί δημιούργησαν μια παγκόσμια οικονομία και ένα παγκόσμιο δίκτυο επικοινωνιών ήδη από το 500 μ.Χ., τα οποία ωστόσο λειτούργησαν ως κανάλια διασκορπισμού και αφομοίωσης των ανατολίτικων θεσμών και ιδεών στο δυτικό κόσμο. Ο Hobson μάλιστα κάνει λόγο για μια "ανατολίτικη παγκοσμιοποίηση", η οποία όχι μόνον συντέλεσε, αλλά υπήρξε καθοριστική για την άνοδο του δυτικού πολιτισμού. Επιπλέον, θεωρεί πως ο δυτικός ιμπεριαλισμός μετά το 1492 κατήυθνε την ευρωπαϊκή

⁶⁸ Ο.π., σσ.137-141.

⁶⁹ Jack Goody, *Η υφαρπαγή της ιστορίας*, μτφρ. Κατερίνα Κιτίδη, Αθήνα, Πολύτροπον, 2008, σ. 333.

κή κοινότητα προς την ιδιοποίηση των οικονομικών πόρων της Ανατολής, υποστηρίζοντας κατηγορηματικά ότι η δυτική άνοδος θα ήταν μάλλον αδιανόητη χωρίς ένα στιβαρό υπόβαθρο, το οποίο αποδεικνύεται κατασκευασμένο εξ ολοκλήρου στην Ανατολή⁷⁰.

Συνοψίζοντας, στην παρούσα μελέτη ο όρος "Δύση" χρησιμοποιείται γενικευτικά. Στις αναφορές που γίνονται σε αυτήν, στη συζήτηση σχετικά με τεκμήρια του 19ου αιώνα, ουσιαστικά δηλώνει τις Μεγάλες Δυνάμεις. Ωστόσο, προοδευτικά το σύνολο που εντάσσεται στον χρησιμοποιούμενο όρο "Δύση" διευρύνεται και επί της ουσίας ταυτίζεται με την Ευρωπαϊκή Ένωση, ενώ σε συγκεκριμένα κείμενα, περισσότερο σύγχρονα, μέσω του συγκεκριμένου όρου μπορεί να γίνεται αναφορά και στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, έναν παράγοντα που επίσης διαδραματίζει ρόλο στη σύγχρονη βαλκανική πραγματικότητα. Η γενικευμένη χρήση του όρου "Δύση" ως αναφοράς σε συγκεκριμένα κράτη αφορά μια συνηθισμένη ερευνητική μέθοδο· η Σκοπετέα αναφέρει χαρακτηριστικά επί του θέματος ότι κατά το γύρισμα του 20ου αιώνα ο όρος "Δύση" μπορεί να αναφέρεται στις Μεγάλες Δυνάμεις και ως εκ τούτου στη Ρωσία, η οποία από μόνη της, δεν μπορεί να είναι "Δύση προς την Ανατολή", παρά μόνον κάτω από συγκεκριμένες ειδικού τύπου συνθήκες. Με τον ίδιο τρόπο θεωρήθηκε ως "Δύση" για τους Νεότουρκους η Αίγυπτος, ενώ χώρες όπως η Ιταλία, η Γερμανία ή και οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής χαρακτηρίζονται επίσης ως δυτικές⁷¹. Ωστόσο, στη στενή της έννοια, ως "Δύση" κατά τη διάρκεια του χρονικού διαστήματος του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ου θεωρούνται η Αγγλία και η Γαλλία, με τη Σκοπετέα εν τέλει να επιλέγει επίσης μια γενικευμένη χρήση του όρου. Η επιλογή αυτή της επιτρέπει να αναφέρεται μέσω της χρήσης του όρου "Δύση" επίσης σε χώρες, όπως είναι η Ιταλία, η Γερμανία ή και η Αμερική. Είναι φανερό ότι η έννοια της Δύσης αποδείχθηκε μεταβαλλόμενη και εξελισσόμενη, συναρτώμενη κυρίως με τις εκάστοτε πολιτικές, πολιτισμικές, ιστορικές και οικονομικές συνθήκες και τις συναφείς συνδηλώσεις. Επί παραδείγματι, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 το "ανατολικό τόξο" που συμπεριελάμβανε τα Βαλκάνια, τις σλαβικές χώρες και την Πολωνία, αποκόπηκε από τη Δύση, ενώ αργότερα δημιουργήθηκε μια νέα Δύση και το ανατολικό σύνορο μετατοπίστηκε ακόμη μια φορά· το νέο οικοδόμημα συμπεριελάμβανε την Αθήνα και τη Βιέννη, όχι όμως και την Πράγα ή τη Βουδαπέστη⁷².

Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με την Σκοπετέα, η έννοια της Ανατολής δεν προσφέρεται για παρόμοιες γενικεύσεις. Ειδικότερα, οι τεράστιες αποστάσεις που χωρίζουν τις χώρες που μπορούν να ενταχθούν στον όρο "Ανατολή", αποτελούν έναν ανασταλτικό παράγοντα για τη διαδικασία της γενίκευσης ενώ κυριότερα, η διαφορετική διαχείριση της Δύσης σε χώρες, όπως είναι η Κίνα, η Περσία ή η Ινδία, οδηγούν σε μια σχετικά ασφαλής σύνδεση του όρου "Ανατολή" με την "Εγγύς Ανατολή": δηλαδή την Οθωμανική Αυτοκρατορία και "στον βαθμό που συμμερίζονται τα προβλήμα-

⁷⁰ John Hobson, *Οι ανατολικές ρίζες του δυτικού πολιτισμού*, Αθήνα, Κέδρος, 2006, σσ. 20-21.

⁷¹ Έλλη Σκοπετέα, *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα, Γνώση, 1992, σσ.12-13.

⁷² Gerard Delanty, *Επινοώντας την Ευρώπη. Ιδέα, Ταυτότητα, Πραγματικότητα*, ό.π., σ.190.

τά της ή μέρος από αυτά" τους βαλκανικούς λαούς⁷³. Καθότι δεν πρόκειται για μια προβληματική της παρούσας μελέτης, δεν επιθυμώ στο σημείο αυτό να προβώ σε μια εξαντλητική συζήτηση των ανωτέρω ιδεολογικά φορτισμένων και ιδιαίτερα πολύπλοκων θεωρητικών κατασκευών. Η πρόθεσή μου ήταν να δώσω τις γενικές κατευθύνσεις και συνδηλώσεις που σχετίζονται με όρους, οι οποίοι αναφέρονται πολλάκις στην μελέτη αυτή, ώστε να γίνει κατανοητό πώς δεν χρησιμοποιούνται άκριτα. .

Μέσα σ' αυτό το πολυδιάστατο πλέγμα κατηγοριοποιήσεων η θέση της Ελλάδας συχνά αποδεικνύεται αμφίσημη. Αμφίσημη όχι μόνο αναφορικά με τα δίπολα Ανατολής- Δύσης ή Βορρά- Νότου, αλλά επιπλέον και σχετικά με τη θέση της στα Βαλκάνια. Το ερώτημα του κατά πόσον η Ελλάδα αποτελεί ένα βαλκανικό κράτος, με βαλκανική νοοτροπία και κρατικές δομές βαλκανικού τύπου (με ό,τι συνεπάγεται το επίθετο "βαλκανικός" στις φράσεις αυτές) είναι ερώτημα που έχει απασχολήσει διάφορους ερευνητές και έχουν δοθεί αντίστοιχες απαντήσεις. Η σχέση της ελληνικής με τη βαλκανική ταυτότητα διερευνάται εδώ μέσω ενός συνεχούς αυτοπροσδιορισμού, καθώς αυτό που ενδιαφέρει είναι η αποτύπωση της θέσης της Ελλάδας στον ευρωπαϊκό χάρτη με σημεία αναφοράς την ευρωπαϊκή Δύση και τη βαλκανική πραγματικότητα. Πιστεύω πως τα κείμενα που επιλέχθηκαν προς μελέτη αποτελούν χαρακτηριστικές αναφορές της νεοελληνικής κουλτούρας σχετικά με την περίπλοκη σχέση Ελλάδας, Δυτικής Ευρώπης και Βαλκανίων, ενώ ο συγκερασμός των συμπερασμάτων της κάθε επιμέρους εξεταζόμενης χρονικής περιόδου θα αποσαφηνίσει τη θέση της Ελλάδας σύμφωνα με τις κυρίαρχες στάσεις εντός του νεοελληνικού φαντασιακού.

Στη συζήτηση αναφορικά με τη διαχείριση του όρου Βαλκάνια γενικά, αλλά και των βαλκανικών εθνών ειδικότερα, στη νεοελληνική κουλτούρα, διαπλέκονται αναπόφευκτα όροι, όπως είναι η εθνική ταυτότητα, η λογοτεχνική εικόνα και το λογοτεχνικό στερεότυπο. Οι βαλκανικές εθνικές ταυτότητες διαμορφώθηκαν βαθμιαία παρουσιάζοντας συγχρόνως συνεχείς μεταξύ τους αποκλίσεις και συγκλίσεις. Με αυτόν τον τρόπο παρείχαν ένα εξαιρετικά ταιριαστό παράδειγμα σχετικά με τη θεωρία σύμφωνα με την οποία ο Άλλος στην ουσία ενσωματώνει πολλά στοιχεία του ίδιου του Εαυτού. Παράλληλα, η μελέτη των βαλκανικών εθνικών ταυτοτήτων εμπεριέχει ορισμένες ιδιάζουσες πλευρές. Αναφέρομαι εδώ αφενός στους βαλκανικούς εθνικισμούς του 19ου -κυρίως- αιώνα, οι οποίοι βασίστηκαν στην θεώρηση των υπόλοιπων βαλκανικών εθνών άλλες φορές ως συμμάχων και άλλες φορές ως εχθρών και αφετέρου στις μειονοτικού χαρακτήρα κοινότητες, που προέκυψαν μέσω των συνεχών επιμιξιών. Η διαδικασία αυτή δεν είχε ως αποτέλεσμα μόνο τη δυσκολία ένταξης των πληθυσμών αυτών σε ένα συγκεκριμένο κράτος, που έχει μια συγκεκριμένη εθνική ταυτότητα, αλλά και τη συνεχή μεταβολή των εθνικών ταυτοτήτων των μειονοτικών αυτών ομάδων, με χαρακτηριστική ευκολία και βάσει δυσδιάκριτων πολλές φορές κριτηρίων.

Οι όροι "εικόνα" και "στερεότυπο" χρησιμοποιούνται συχνά ως συνώνυμοι στη δι-εθνή ακαδημαϊκή κοινότητα. Παρά την υπάρχουσα μεταξύ τους νοηματική συνάφεια,

---

⁷³ Ο.π. σ. 13.

παρατηρούνται συγκεκριμένες παράμετροι που διαφοροποιούν το ακριβές περιεχόμενο των όρων. Στο *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας λογοτεχνίας* του Cuddon, η εικόνα προσδιορίζεται ως "σχεδόν λογοτεχνικός όρος, ο οποίος χρησιμοποιείται για να περιγράψει την απεικόνιση ενός αντικειμένου ή ενός προσώπου στη μεταφορική γλώσσα αλλά με έναν τρόπο ιδιαίτερο"⁷⁴. Αντίστοιχα, ο Cuddon ταυτίζει το στερεότυπο με τον όρο cliché, για τον οποίο σημειώνει πως πρόκειται για μια γαλλικής προέλευσης λέξη, που στην ελληνική γλώσσα θα μπορούσε να αποδοθεί περιφραστικά, ως "στερεότυπη φράση" αναφορικά δε με τη σημασία του, ο όρος cliché αφορά μια τετριμμένη φράση χωρίς αξία, ή ενδέχεται να προσδιορίζει τις κοινότοπες λογοτεχνικές φράσεις⁷⁵. Από την άλλη πλευρά, ο Abrams δεν αναφέρεται καν στον όρο εικόνα, ενώ σχετικά με την αποσαφήνιση της έννοιας του στερεοτύπου, προβαίνει σε μια επιμέρους διάκριση ανάμεσα στις στερεοτύπες καταστάσεις, τη στερεότυπη ανταπόκριση και τους στερεοτύπους χαρακτήρες, οι οποίοι ορίζονται ως "ανθρώπινοι τύποι που εμφανίζονται συχνά σε ένα συγκεκριμένο λογοτεχνικό γένος και ως εκ τούτου είναι αναγνωρίσιμοι, επειδή ανήκουν στις συμβάσεις της εν λόγω μορφής"⁷⁶.

Η συνάφεια των όρων εικόνα και στερεότυπο είναι πράγματι υπαρκτή. Ωστόσο, μια λογοτεχνική εικόνα ενδέχεται μεν να αναπαράγει ένα στερεότυπο, εντούτοις δεν ταυτίζεται απαραίτητα με αυτό. Επιπλέον, μια στερεοτυπική απεικόνιση του Άλλου διακρίνεται από σταθερότητα, ενώ οι λογοτεχνικές εικόνες της ετερότητας εντός μιας εθνικής λογοτεχνίας ενδέχεται να μεταβάλλονται, όχι μόνο ανά λογοτεχνική γενιά, αλλά ακόμα και ανάμεσα σε λογοτεχνικά τεκμήρια της ίδιας εποχής. Οι διακρίσεις αυτές θα πρέπει εκ των πραγμάτων να θεωρούνται θεμελιώδεις, όταν κανείς μελετά απεικονίσεις άλλων εθνών εντός μιας συγκεκριμένης εθνικής λογοτεχνίας. Όπως σωστά επισημαίνει η Αμπατζοπούλου, "οι εικόνες του ξένου δεν είναι κατ' ανάγκην στερεοτυπικές. Ένα κείμενο μπορεί να προβάλλει εικόνες του ξένου, αλλά οι εικόνες αυτές να αποκλίνουν από τις στερεοτυπικές κατασκευές"⁷⁷. Η Οικονόμου-Αγοραστού προσθέτει σχετικά πως παρότι οι όροι εικόνα, προκατάληψη και στερεότυπο χρησιμοποιούνται σχεδόν ως συνώνυμοι, εντούτοις διακρίνονται μεταξύ τους βάσει συγκεκριμένων εννοιολογικών δεδομένων· έτσι, η ίδια ορίζει ως εικόνα το σύνολο των χαρακτηριστικών που προσγράφονται από ένα άτομο ή μια ομάδα σε αντίστοιχους φορείς, το οποίο σύνολο αποδίδει συνήθως μια λιγότερο ή περισσότερο παραμορφωμένη απεικόνιση της πραγματικότητας, ενώ με τον όρο προκατάληψη θεωρεί πως υποδηλώνεται η γενικότερη στάση μιας ομάδας ή ενός ατόμου απέναντι σε συγκεκριμένες ομάδες ή άτομα⁷⁸.

⁷⁴ A.J. Cuddon, *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας λογοτεχνίας*, μτφρ. Γιάννης Παρίσης και Μαρία Λιάπη, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2005, σ. 159.

⁷⁵ Ο.π., σ. 671.

⁷⁶ M.H. Abrams, *Λεξικό Λογοτεχνικών όρων- Θεωρία, Ιστορία, Κριτική Λογοτεχνίας*, μτφρ. Γιάννα Δελιβοριά και Σοφία Χατζηωαννίδου, Αθήνα, Πατάκης, 2009, σσ. 440-442.

⁷⁷ Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμό. Η εικόνα του Εβραίου στη Λογοτεχνία- Ζητήματα Ιστορίας και Μυθολογίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1998, σσ. 241-242.

⁷⁸ Ιωάννα Οικονόμου-Αγοραστού, *Εισαγωγή στη Συγκριτική Στερεοτυπολογία των εθνικών χαρακτηριστικών στη λογοτεχνία*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1992, σσ. 18-19.

Αντίθετα, ο όρος στερεότυπο επισημαίνεται μεν ότι αποδίδει -όπως και η εικόνα- το σύνολο των ιδιοτήτων που πιστεύεται ότι χαρακτηρίζει ένα άτομο ή μια ομάδα, εμπεριέχει όμως επιπλέον και το χαρακτήρα της γενίκευσης. Η Οικονόμου-Αγοραστού προχωράει επιπλέον στη διάκριση των στερεοτύπων σε αυτοστερεότυπα και ετεροστερεότυπα, ανάλογα με το σύνολο, στο οποίο ανήκει ο εκάστοτε εκφραστής τους. Επιπρόσθετα, και υπό την έννοια ότι συνήθως ο όρος στερεότυπο χρησιμοποιείται σε σχέση με προκαταλήψεις που αναφέρονται σε μεγάλες ομάδες, κοινωνικά στρώματα ή έθνη, εξαιρετικά σημαντική είναι η παρατήρηση ότι τα στερεότυπα χαρακτηρίζονται από "μια ιδιαίτερα μεγάλη ικανότητα μακρόχρονης επιβίωσης"⁷⁹. Από τη δική της πλευρά, αναφορικά με τον τρόπο χρήσης του όρου "στερεότυπο" στη θεωρία της λογοτεχνίας, η Αμπατζοπούλου επισημαίνει ότι τα στερεότυπα ορίζονται ως "προκατασκευασμένες ιδέες που δεν στηρίζονται στην εμπειρία, δεν έχουν συγκεκριμένα θεμέλια, κυριαρχούν στα μέλη μιας ομάδας και έχουν τη δυνατότητα να αναπαράγονται αμετάβλητες"⁸⁰.

Η απεικόνιση του Άλλου, του ξένου, κατέχει μια μακραίωνη λογοτεχνική παράδοση, καθώς ήδη από την αρχαιότητα το ενδιαφέρον για την απεικόνιση ξένων, διαφορετικών πολιτισμών υπήρξε έντονο. Η Kristeva, η οποία επιχειρεί μια καταγραφή των ιστορικών μορφών του ξένου και της ξενικότητας, θεωρεί πως ο ξένος αποτελεί στην ουσία μια κρυμμένη πλευρά της ταυτότητας του Εαυτού. Σημειώνει δε πως το ότι, ανατρέχοντας κανείς στην Ιστορία, ανακαλύπτει ότι ο ορισμός της έννοιας του ξένου δεν μπορεί παρά να συνοδεύεται από αρνητικές συνδηλώσεις, αυτό οφείλεται στο ότι συχνά η εικόνα του Άλλου γίνεται αντικείμενο σύγχυσης με τον εχθρό⁸¹. Ο Eliade επισημαίνει σχετικά ότι οι αρχαϊκές κοινωνίες θέτουν ως όριο τους τον οικείο χώρο στον οποίο κατοικούν: έξω από αυτόν, βρίσκεται η περιοχή του αγνώστου και του άμορφου· με άλλα λόγια ξεκινούν τα όρια μιας περιοχής που θεωρείται ως μια "άγνωστη και τρομερή έκταση με τους δαίμονες, τα φαντάσματα, τους νεκρούς, τους απόκοσμους, με ένα λόγο, το χάος, ο θάνατος, η νύχτα"⁸².

Η Αμπατζοπούλου συμφωνεί με την άποψη κατά την οποία η εξελικτική διαμόρφωση ενός τύπου του ξένου με κριτήριο τα εθνικά του χαρακτηριστικά αποτελεί μια μακραίωνη διαδικασία, καθώς έχει ως σημείο αφετηρίας της την αρχαιότητα και τον Αριστοφάνη ή τον Αισχύλο, ενώ κατά τον Μεσαίωνα κάνουν την εμφάνισή τους λεξικά που συμπεριλαμβάνουν επίθετα με βάση τα εθνικά χαρακτηριστικά. Συνεχίζει δε εστιάζοντας στην εποχή του Διαφωτισμού, η οποία χαρακτηρίζεται από την αμφισβήτηση των εθνικών τύπων· ωστόσο, παρά την διαμόρφωση ήδη από τον Έρασμο μιας κριτικής στάσης απέναντι στις κατηγοριοποιήσεις με βάση τα εθνικά χαρακτηριστικά, οι Εγκυκλοπαιδιστές επεδίωξαν να ερμηνεύσουν τις διαφορές ανάμεσα στους λαούς βάσει κλιματολογικών και γεωγραφικών δεδομένων. Πάντως, διανοητές και φιλόσοφοι του Διαφωτισμού, όπως ο Voltaire ή ο Kant, άσκησαν δριμεία κριτική στις

⁷⁹ Ο.π., σσ. 19-24.

⁸⁰ Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, ό.π., σσ. 160-161.

⁸¹ Julia Kristeva, *Ξένοι μέσα στον εαυτό μας*, μτφρ. Βασίλειος Πατσογιάννης, Αθήνα, Scripta, 2004, σ. 123.

⁸² Mircea Eliade, *Εικόνες και σύμβολα*, μτφρ. Άγγελος Νίκας, Αθήνα, Αρσενίδης, 1988, σ. 50.

προκαταλήψεις. Κατά το 19ο αιώνα η ταξινομική θεώρηση των επιστημών οδήγησε στον κανονιστικό λόγο των φυσιολόγων: με αφετηρία τη στροφή των επιστημών προς τις τυπολογικές ταξινομήσεις, παρατηρείται η συγγραφή έργων που εμπεριέχουν ταξινομήσεις ανθρώπινων τύπων. Ο φυλετικός λόγος και η διάδοση των εθνικών χαρακτηριστικών είχε ως βασικό στόχο την ανάδειξη των προτερημάτων μιας φυλής εις βάρος πάντοτε μιας άλλης⁸³. Όπως άλλωστε διαφάνηκε και μέσω των γεωγραφικών κατηγοριοποιήσεων, η Ευρώπη είχε φυλάξει για τον εαυτό της τη θέση του κέντρου και η επαφή της με τον Άλλο τις περισσότερες φορές απηχούσε αντιλήψεις που συνοδεύονταν από αντίστοιχες συμπεριφορές:

*"κατακτώ, αποικίζω, κυριαρχώ, εξαρτώ- αυτή η αντίδραση προς τους Άλλους επαναλαμβάνεται διαρκώς καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας του κόσμου. Η ιδέα της ισότητας με τον Άλλο δεν εμφανίζεται στο ανθρώπινο μυαλό παρά πολύ αργότερα, πολλές χιλιάδες χρόνια αφότου ο άνθρωπος άρχισε να αφήνει τα ίχνη της παρουσίας του πάνω στη γη"*⁸⁴.

Ο θεωρητικός κλάδος που ασχολείται με τη μελέτη των εθνικών χαρακτηριστικών στη λογοτεχνία προσδιορίζεται μέσω του γαλλικού όρου *Imagologie*. Στην Ελλάδα, με την εξέταση της λογοτεχνικής εικόνας, καθώς και με το θεωρητικό υπόβαθρο του κλάδου της εικονολογίας, έχουν ασχοληθεί κυρίως η Οικονόμου-Αγοραστού και η Αμπατζοπούλου. Έτσι, ο όρος *Imagologie* αποδόθηκε στα ελληνικά από την Οικονόμου-Αγοραστού ως "συγκριτική στερεοτυπολογία των εθνικών εικόνων στη λογοτεχνία", ενώ η Αμπατζοπούλου, θεωρώντας ότι η χρησιμοποίηση ενός παραγώγου της λέξης στερεότυπο δεν είναι κατάλληλη να περιγράψει το ακριβές ερευνητικό αντικείμενο της εικονολογίας, πρότεινε για την απόδοση του γαλλικού όρου τον όρο "πολιτισμική εικονολογία": με την προσθήκη του επιθέτου "πολιτισμικός" επιχειρήσε να διαφοροποιήσει το ξεταξόζόμενο αντικείμενο του κλάδου, από εκείνο των εικαστικών τεχνών.

Η Οικονόμου-Αγοραστού περιγράφει μέσω ενός ιστορικού διαγράμματος τη θεωρητική θεμελίωση και εξέλιξη του κλάδου της συγκριτικής γραμματολογίας, ο οποίος ασχολείται με τις εθνικές εικόνες εντός λογοτεχνικών κειμένων και τον οποίο ονομάζει ως "συγκριτική στερεοτυπολογία". Το χρονικό διάστημα από τα τέλη του 19ου αιώνα -δηλαδή το σημείο όπου η συγκριτική γραμματολογία εγκαθιδρύεται ως αυτόνομος ακαδημαϊκός κλάδος- έως και το 1951 που αποτελεί το έτος κατά το οποίο η σπουδή των εθνικών εικόνων συμπεριλαμβάνεται στο πρόγραμμα της γαλλικής συγκριτολογικής σχολής θεωρείται ως η "προϊστορία" της συγκριτικής στερεοτυπολογίας. Το τέλος του πρώιμου αυτού σταδίου σύμφωνα με την Οικονόμου-Αγοραστού συμπίπτει με το έργο του Carré, ο οποίος τη δεκαετία του 1930 επιχειρεί μεν να εστιάσει το ερευνητικό ενδιαφέρον του αναφορικά με τις αμοιβαίες εθνικές σχέσεις και στις δύο εκάστοτε εμπλεκόμενες πλευρές, ωστόσο, δεν κατορθώνει να εξαλείψει τον εθνοψυχολογικό χαρακτήρα, αλλά ούτε και μια εθνικιστική αίσθηση από την έρευνά του.

⁸³ Για το θέμα βλέπε αναλυτικά: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, ό.π., σσ. 148-157 και σσ. 167-173.

⁸⁴ Ryszard Karusiński, *Ο Άλλος*, μτφρ. Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2009, σσ. 24-25.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 ξεσπά μια έντονη κρίση στους κόλπους της συγκριτικής γραμματολογίας, η οποία θα επιφέρει μάλιστα και τη διάσπασή της, στη γαλλική και στην αμερικανική σχολή: ο Welck, πρεσβευτής της άποψης σύμφωνα με την οποία οι δηλώσεις του Carré έχουν ως αποτέλεσμα την παραμέληση των αισθητικών χαρακτηριστικών της λογοτεχνίας, εμφανίζεται αντίθετος με την επέκταση της μελέτης των εθνικών εικόνων σε άλλου είδους τεκμήρια -εκτός δηλαδή της λογοτεχνίας- καθώς μια τέτοια προοπτική οδηγεί τη συγκριτική γραμματολογία στις παρυφές της εθνοψυχολογίας. Η άμβλυση των σχέσεων των δύο πλευρών θα επιτευχθεί σχεδόν δύο δεκαετίες αργότερα, κυρίως μέσω του έργου των Prawer και Dyserinck. Ειδικότερα, οι θεωρητικές γραμμές του Dyserinck αποδεικνύονται καταλυτικές ως προς την κατεύθυνση της σύγκλισης μεταξύ των δύο πλευρών. Σύμφωνα με τις θέσεις αυτές, η διερεύνηση των εθνικών εικόνων εμπίπτει πράγματι σε ένα ερευνητικό πεδίο που μπορεί να έχει λογοτεχνικό χαρακτήρα, ενώ επιπλέον επισημαίνεται ότι η συνάφεια του συγκεκριμένου τύπου έρευνας με την κοινωνιολογία ή την εθνοψυχολογία δεν συνεπάγεται την απομάκρυνση ενός ερευνητή της λογοτεχνίας από τον κλάδο της εικονολογίας. Μέσω των θεωρητικών παρεμβάσεων του Γερμανού συγκριτολόγου κατέστη δυνατή η θεωρητική θεμελίωση του κλάδου της συγκριτικής μελέτης των εθνικών λογοτεχνικών εικόνων⁸⁵.

Εντούτοις -σε ό,τι αφορά τη μελέτη των εθνικών εικόνων- η συνάφεια του ερευνητικού πεδίου της λογοτεχνίας με άλλους επιστημονικούς κλάδους, είναι πράγματι εμφανής. Βέβαια, ακόμη και εάν δεχτούμε ότι κάποιες φορές, οι προαναφερθείσες επιστήμες ενδέχεται να επικαλύπτονται, κρίνεται απαραίτητος ένας ακριβής, μεθοδολογικού τύπου, καθορισμός των σημείων στα οποία πρέπει να εστιάζει μια φιλολογική έρευνα των εθνικών εικόνων, καθώς επίσης και της λειτουργίας αυτών σε ένα λογοτεχνικό τεκμήριο. Έτσι, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η εικονολογία δεν ενδιαφέρεται σε καμία περίπτωση για την αντικειμενικότητα ή την ορθότητα των εθνικών εικόνων· το αντικείμενό της δεν αφορά το χαρακτηρισμό μιας εικόνας ως αληθούς ή ψευδούς, παρά την ανάδειξη των διαδικασιών γένεσης και των μηχανισμών λειτουργίας των εικόνων. Επιπλέον, η συζήτηση για τις εθνικές εικόνες προϋποθέτει την υιοθέτηση μιας υπερεθνικής προοπτικής, με το βάρος κατά τη μελέτη των εθνικών εικόνων να μετατοπίζεται έξω από τον στενό, εθνικό χώρο παραγωγής τους. Παράλληλα, καθώς η διαδικασία γένεσης, αλλά και εξέλιξης των εθνικών εικόνων σε μια εθνική λογοτεχνική παραγωγή συνδέεται στενά με διάφορες ιστορικοπολιτικές και κοινωνικές παραμέτρους, θα πρέπει οι εικόνες που αναφέρονται σε μια ξένη χώρα να εξετάζονται "ως εκφάνσεις των συνολικών κοινωνικο-ιστορικών σχέσεων μεταξύ των διαφόρων λαών"⁸⁶. Ακριβώς αυτή η διαδικασία ακολουθήθηκε και εδώ: καθώς οι εικόνες που συζητούνται για το βαλκάνιο Άλλο και τα Βαλκάνια βρίσκουν την αφετηρία τους

⁸⁵ Βλέπε σχετικά Hugo Dyserinck, "Zum Problem der 'images' und 'mirages' und ihrer Untersuchung in Rahmen der Vergleichenden Literaturwissenschaft", *Arcadia*, 1 (1996) 107-120. Βλέπε ακόμη Hugo Dyserinck, "Komparatistische Imagologie. Zur politischen Tragweite einer europäischen Wissenschaft von der Literatur" (σσ. 13-18), στο *Europa und das nationale Selbstverständnis*, Bonn, Bouvier, 1988. Για το θέμα βλέπε επίσης αναλυτικά: Ιωάννα Οικονόμου-Αγοραστού, ό.π., σσ. 36-63.

⁸⁶ Ιωάννα Οικονόμου-Αγοραστού, ό.π., σσ. 71-78.

σε διαφορετικά πολιτικά, ιστορικά και κοινωνικά πλαίσια αναφοράς, δεν αποτελεί ζητούμενο ο έλεγχος της ορθότητας ή του βαθμού αντικειμενικότητας που φέρουν, παρά επιχειρείται να διευκρινιστεί η λειτουργία τους εντός των εξεταζόμενων τεκμηρίων, το ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο δημιουργίας τους, όπως επίσης και η σημαντική παράμετρος των προθέσεων των συγγραφέων, αναφορικά με την υιοθέτηση μιας συγκεκριμένης εθνικής εικόνας στο έργο τους.

Ποιά βαθύτερη λειτουργία ωστόσο επιτελούν οι εθνικές εικόνες στη λογοτεχνία; Ο Bakhtin θεωρεί πως ο πεζογράφος- μυθιστοριογράφος,

"δεν εκριζώνει τις προθέσεις του 'άλλου' από την πολυφωνική γλώσσα των έργων του, δεν καταστρέφει τις προοπτικές, τους κοινωνικο-ιδεολογικούς κόσμους και μικροκόσμους που ανακαλύπτονται πέρα από την πολυφωνία αυτή: τα εισάγει στο έργο του. Χρησιμοποιεί λόγους που έχουν ήδη κατοικηθεί από τις κοινωνικές προθέσεις του 'άλλου', τους πειθαναγκάζει να υπηρετήσουν έναν δεύτερο αφέντη. Γι' αυτό, οι προθέσεις του πεζογράφου διαθλώνται, υπό διάφορες γωνίες, ανάλογα με τον 'ξένο' κοινωνικό-ιδεολογικό χαρακτήρα, την ενδυνάμωση και την αντικειμενικοποίηση των διαθλωσών γλωσσών του πολυγλωσσισμού"⁸⁷.

Η σύνδεση των εικόνων του Άλλου με τη λογοτεχνία και ειδικότερα με το είδος του μυθιστορήματος, αποδεικνύεται εξαιρετικά στενή. Ο μυθιστοριογράφος, σύμφωνα με τον Bakhtin, γίνεται εκείνος, ο οποίος "θα αναλάβει να ακούσει και να αναμεταδώσει τις φωνές των άλλων, των μελών που ανήκουν σε άλλη τάξη, φύλο ή έθνος, στο κατ' εξοχήν δυνάμει πολυφωνικό είδος, το μυθιστόρημα"⁸⁸. Η δυαδικότητα της σκέψης του Bakhtin δεν έχει ως στόχο την εστίαση σε κάποιον από τους δύο πόλους αντιθετικών ζευγών, όπως είναι για παράδειγμα οι δυαδικότητες "εγώ- άλλος" ή "ταυτότητα- διαφορετικότητα" αντίθετα, αναδεικνύει την αλληλεπίδραση των αντιθετικών παραγόντων, καθώς και τη διαδικασία της ανταγωνιστικής ή συμβιωτικής τους συνύπαρξης: για τον Bakhtin ο Άλλος αποτελεί έναν σαφή διαμορφωτικό παράγοντα του εγώ⁸⁹.

Από την άλλη πλευρά, πρέπει να επισημανθεί ότι η εικόνα που έχει διαμορφώσει ένα άτομο ή ένα έθνος αναφορικά με τον Άλλο, ενδέχεται να μην ανταποκρίνεται πλήρως στην πραγματικότητα. Είναι πράγματι πιθανό, η εικονοποίηση αυτή να αφορά

"λιγότερο ή περισσότερο, για μια εκδοχή της, που μπορεί να κλιμακώνεται από την κατά προσέγγιση απεικόνιση του αντικειμένου της ως την πλήρη παραμόρφωσή του. Δηλαδή πολύ συχνά η εικόνα -για διάφορους, κυρίως κοινωνικοψυχολογικούς λόγους- μπορεί να είναι το αποτέλεσμα μιας προκατάληψης και να έχει το χαρακτήρα ενός στερεοτύπου"⁹⁰.

⁸⁷ Mikhail Bakhtin, *Προβλήματα Λογοτεχνίας και Αισθητικής*, μτφρ. Γιώργος Σπανός, Αθήνα, Πλέθρον, 1980, σ.156.

⁸⁸ Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, ό.π., σ. 260.

⁸⁹ Δημήτρης Τζιόβας, *Ο άλλος εαυτός. Ταυτότητα και κοινωνία στη νεοελληνική πεζογραφία*, μτφρ. Άννα Ρόζενμπεργκ, Αθήνα, Πόλις, 2007, σσ. 24-25.

⁹⁰ Κίρκη Κεφαλέα, *Μη μου άπτου! Η εικόνα της Μαγδαληνής στη νεοελληνική ποίηση*, Αθήνα, Ίνδικτος, 2004, σ. 11.

Η σχέση μεταξύ των εικόνων που αποδίδονται στον Άλλο σε μια εθνική λογοτεχνία και της εικόνας που υπάρχει στην ίδια λογοτεχνία αναφορικά με τον Εαυτό αποδεικνύεται συνήθως διαλεκτική, αλλά και αντινομική, καθώς, αφενός για κάθε στερεότυπο υπάρχει ένα λανθάνον στερεότυπο που αντιτίθεται στο πρώτο και αφετέρου παρατηρείται ένας σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στο 'δικό μας' και στο 'ξένο': "έτσι το αυτοστερεότυπο εμφανίζεται συνήθως ως το αρνητικό του ετεροστερεότυπου και το αντίστροφο"⁹¹. Δεχόμενοι τη συνθήκη αυτή, σύμφωνα με την οποία το αυτοστερεότυπο ορίζεται ως το αντίθετο του ετεροστερεότυπου, αποδεχόμαστε παράλληλα το γεγονός ότι η μελέτη των εθνικών εικόνων, όπως αυτές παρουσιάζονται σε τεκμήρια μιας εθνικής λογοτεχνίας, φανερώνουν συγκεκριμένες πτυχές της εθνικής ταυτότητας του ίδιου του Εαυτού. Η αμφίδρομη σχέση μεταξύ του Εαυτού και του Άλλου φαίνεται πως είναι ιδιαίτερα στενή, με την Chen Eoyang, η οποία επιχειρεί μια φιλοσοφικού τύπου διερεύνηση των όρων, να αναφέρει σχετικά:

*"στην πραγματικότητα, η ιδέα του Άλλου μπορεί να είναι περισσότερο δεικτικά εγωκεντρική σε σχέση με την ιδέα του εαυτού, η οποία μπορεί τουλάχιστον, να διατηρεί την τριτοπρόσωπη αμεροληψία της διερευνητικής ματιάς. Ο Άλλος είναι μια υπονομευτική, πρώτου προσώπου αναφορά σε ένα τρίτο πρόσωπο. [...] Και μια διερεύνηση του Άλλου, ή, για να είμαι περισσότερο ακριβής, συγκεκριμένων Άλλων, ενδέχεται να αποκαλύψει περισσότερα για τον κάθε εαυτό σε σχέση με μια άμεση εξέταση της υποκειμενικότητας"*⁹².

Ο Καρυσίϊνσκι, διαχωρίζοντας την Ευρώπη, τους δυτικούς και τους λευκούς ανθρώπους από τον Άλλο, έχει πλήρη συνείδηση ότι για τους μη Ευρωπαίους και μη λευκούς ανθρώπους, οι πρώτοι είναι εξίσου "Άλλοι" για εκείνους· αναδεικνύει, με αυτόν τον τρόπο, τη στενή σχέση μεταξύ του πολιτισμού, της ταυτότητας και του Άλλου: συγκεκριμένα, θεωρεί ότι ο πολιτισμός διαμορφώνεται μέσω της επαφής με τον Άλλο, ενώ η καθιέρωση της ταυτότητας "επιτυγχάνεται ανάμεσα σε άλλα, με τον προσδιορισμό της σχέσης μας με τους Άλλους"⁹³. Έτσι, και αν ακόμα μια λογοτεχνία αναπαριστά τους πάσης φύσεως 'άλλους' ως διαφορετικούς, βάρβαρους ή εξωτικούς, υπογραμμίζοντας και ενισχύοντας τη διαφορά ανάμεσα στα γηγενή στοιχεία και τα αλλότρια, αποκαλύπτει με τον τρόπο αυτό πλευρές της ταυτότητάς της και τάσεις της αυτογνωσίας των εκπροσώπων της: καθώς, όπως γίνεται κατανοητό, η όλη διαδικασία αφορά κατά ένα μεγάλο μέρος την έννοια της σύγκρισης, είναι ευεξήγητο γιατί, όταν η ανωτέρω διαδικασία μεταφέρθηκε στη λογοτεχνία, αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας για τη συγκριτική λογοτεχνία⁹⁴.

⁹¹ Ιωάννα Οικονόμου- Αγοραστού, ό.π., σ. 23.

⁹² Eugene Chen Eoyang, "Other as Self- Identity as sameness and as difference in poetry" (σσ. 175-193), στο: Συλλογικό, *Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18ος- 20ος αι.*, Πρώτος Τόμος, Αθήνα, Δόμος, 2000, σ. 183.

⁹³ Ryszard Kapuściński, ό.π., σσ. 50-54.

⁹⁴ Ελένη Πολίτου- Μαρμαρινού, "Η ταυτότητα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: ένα σταυροδρόμι ετεροτήτων" (σσ. 43- 55), στο: Συλλογικό, *Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18ος-20ος αι.*, Πρώτος Τόμος, Αθήνα, Δόμος, 2000, σ. 45.

Βέβαια, η παρουσίαση του Άλλου, του χώρου του και των πτυχών της κουλτούρας του σε ένα λογοτεχνικό κείμενο μπορεί να εξεταστεί από διαφορετικά πρίσματα. Δίχως αμφιβολία, ο ρόλος του αναγνώστη είναι επίσης σημαντικός στην όλη διαδικασία. Σύμφωνα με τον Καγιαλή, οι στάσεις απέναντι στον ξένο δεν μορφοποιούνται μόνο εντός του λογοτεχνικού κειμένου, αλλά και κατά τη διαδικασία της ανάγνωσης αυτού:

*"η αναγνωστική πράξη προφανώς δεν εξαντλείται στην αναγνώριση των (στερεότυπων ή μη) κατασκευών του ξένου που εκπέμπει ή ανακλά το λογοτεχνικό κείμενο. Εξαρτάται και από τις ομολογες κατασκευές που προσκομίζει κάθε φορά ο αναγνώστης και από το βαθμό της συμφωνίας τους, ή έστω τη δυνατότητα συμφιλίωσής τους, με εκείνες που συναντά στο κείμενο"*⁹⁵.

Με το ζήτημα του Άλλου στη λογοτεχνία συνυφαίνεται επίσης το πρόβλημα της εθνικής ταυτότητας. Αναφορικά με την έννοια της εθνικής ταυτότητας η Kristeva υποστηρίζει ότι αυτή προσδιορίζεται στη βάση δύο μοντέλων. Το πρώτο έχει τις ρίζες του στο γαλλικό Διαφωτισμό και το "esprit general" του Γάλλου φιλόσοφου Montesquieu: μέσω του μοντέλου αυτού προωθούνται τα πολιτικά δικαιώματα, καθώς και μια περισσότερο ανοιχτή προς τον ξένο κουλτούρα. Αντίθετα, το δεύτερο μοντέλο, που δομείται βάσει των επιταγών της γερμανικής ρομαντικής παράδοσης, εστιάζει στη γηγενή κοινότητα και χαρακτηρίζεται από εχθρικές προς την ετερότητα στάσεις⁹⁶. Η διαδικασία δόμησης των εθνικών ταυτοτήτων στα Βαλκάνια, όπως προαναφέρθηκε, χαρακτηρίζεται από ορισμένες ιδιαιτερότητες. Ο White, εστιάζοντας στη στενή σχέση μεταξύ της έννοιας του εδάφους και της εθνικής ταυτότητας, θεωρεί ότι η διαδικασία δόμησης των εθνικών ταυτοτήτων πραγματοποιήθηκε με ένα σαφώς διαφοροποιημένο τρόπο μεταξύ της Δυτικής και της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης. Συγκεκριμένα, τα δυτικοευρωπαϊκά έθνη όρισαν τον εαυτό τους με τους όρους των δυναστειών και ιμπεριαλιστικών κρατών που ήδη υπήρχαν. Αντίθετα, η ίδια διαδικασία για τα έθνη της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης αποδείχθηκε ριζικά περισσότερο πολύπλοκη: εκείνοι που αρχικά ανέπτυξαν μια εθνική ιδεολογία βρέθηκαν εντός των ήδη υπαρχουσών δυναστικών αυτοκρατοριών⁹⁷. Παράλληλα, το ζήτημα οριοθέτησης των ταυτοτήτων⁹⁸ αλλά και των μειονοτήτων του βαλκανικού χώρου δεν αφορά μόνο την αλληλοδιείσδυση διαφορετικών χώρων: "καθώς οι νεωτερικές εθνικές ταυτότητες είναι πρόσφατες και συχνά αντλούνται από τις ίδιες πηγές, είναι δυνατόν να υπάρχουν μεταβατικές ταυτότητες, πολλαπλές ταυτότητες, αλλαγές εθνικών ταυτοτήτων"⁹⁹. Μάλιστα, σε ορισμένες συγκεκριμένες βαλκανικές περιοχές,

⁹⁵ Τάκης Καγιαλής: "Σημειώσεις για τη γραφή και την ανάγνωση του Άλλου" (σσ. 23-32), στο: Συλλογικό, *Ξένος, ο άλλος μου εαυτός*, Αθήνα, Πατάκης, 1999, σ. 25.

⁹⁶ Julia Kristeva, όπως αναφέρεται στο Δημήτρης Τζιόβας, ό.π., σ. 66.

⁹⁷ George White, *Nationalism and territory. Constructing Group Identity in Southeastern Europe*, Lanham, Rowman and Littlefield, 2000, σ. 252.

⁹⁸ Για τη σχέση θρησκείας και εθνικών ταυτοτήτων στη Βαλκανική, βλέπε: Συλλογικό, *Religious quest and national identity in the Balkans*, Hampshire New York, Palgrave in association with School of Slavonic and East European Studies, 2001.

⁹⁹ Γεώργιος-Στυλιανός Ν. Πρεβελάκης, *Τα Βαλκάνια. Πολιτισμοί και Γεωπολιτική*, Αθήνα, Libro, 2001, σ. 211.

όπως λόγου χάρη στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο, η διαμόρφωση των εθνικών ταυτοτήτων αποτέλεσε μια μακρόχρονη διαδικασία που επιπλέον εξελίχθηκε με εξαιρετικά συγκεχυμένα κριτήρια.

Η Πολίτου-Μαρμαρινού θεωρεί ότι και ο όρος "ταυτότητα", όπως ακριβώς και η έννοια του Άλλου, είτε αυτός αναφέρεται σε σύμπτωση ομοειδών είτε υποδηλώνει τη διαφοροποίηση και την εξατομίκευση, λαμβάνει το εκάστοτε περιεχόμενό του μέσω μιας -ρητής ή λανθάνουσας- αναφοράς σε κάποια ετερότητα. Από την αναφορά για την οποία γίνεται λόγος εδώ προκύπτει άλλοτε μια σχέση ομοιότητας και άλλοτε μια σχέση αμοιβαίου αποκλεισμού¹⁰⁰. Η διερεύνηση μέρους των στοιχείων που συγκροτούν την ελληνική εθνική ταυτότητα μπορεί να μην ενδιαφέρει εδώ, ωστόσο, οι αμφίδρομες και αλληλοεξαρτώμενες σχέσεις μεταξύ του Άλλου και του Εαυτού καθιστούν εμφανές ότι η παρουσίαση του βαλκάνιου Άλλου θα οδηγήσει και στην παράθεση συγκεκριμένων παραμέτρων της νεοελληνικής ταυτότητας. Ο βαλκάνιος Άλλος ενδέχεται άλλωστε να αναγνωρίζεται, να προσδιορίζεται και εν τέλει να εικονίζεται βάσει φυλετικών, εθνικών, θρησκευτικών ή και πολιτικών κριτηρίων.

Παράλληλα, καθότι οι ομάδες που συγκροτούν το "εγώ", το οποίο πάντοτε βρίσκεται απέναντι σε έναν "Άλλο", προσδιορίζονται μέσω στοιχείων που δύνανται να μεταβληθούν, είναι δυνατόν να μεταβληθούν και εκείνες με τη σειρά τους. Παραδείγματος χάρη, ο βαλκάνιος Άλλος που εποφθαλμιά μέρος των ελληνικών γεωπολιτικών συμφερόντων θα μεταβληθεί λογοτεχνικά στο βαλκάνιο σύμμαχο που δρα συνεργατικά με την ελληνική πλευρά σε κοινά αλτρωτικά οράματα, αναφορικά με τον σκοπό της εκδίωξης της οθωμανικής ηγεμονίας από τη Βαλκανική. Αντίστοιχα, στα χρόνια του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού ο πολιτικός, κομμουνιστικός Άλλος, σύμφωνα με τους Έλληνες υποστηρικτές της συντηρητικής παράταξης, ή για εκείνους που αυτοπροσδιορίζονται πολιτικά ως ανήκοντες στο χώρο του κέντρου, στενάζει κάτω από τον ολοκληρωτισμό της σοσιαλιστικής διακυβέρνησης. Ακριβώς ο ίδιος Άλλος στη σκέψη των Ελλήνων εκπροσώπων της αριστεράς έχει βρει την πολιτική και προσωπική του ευδαιμονία, παρά τα προβλήματα του ανολοκλήρωτου ακόμα πολιτικού προγράμματος του σοσιαλισμού¹⁰⁰ σε κάθε περίπτωση, τα -αναμφίβολα πολιτικά- θέματα της ευτυχίας του έχουν ήδη τεθεί.

Η χρησιμοποίηση του όρου "κουλτούρα" στον τίτλο της παρούσας μελέτης επαρκεί, ώστε να δημιουργηθούν ορισμένα σημαντικά μεθοδολογικά προβλήματα, τα οποία θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί, εάν προκρινόταν για τη θέση του ένας περισσότερο σαφής και απλούστερος όρος. Άλλωστε, το μεγαλύτερο τμήμα του εξεταζόμενου υλικού απαντά σε λογοτεχνικά τεκμήρια, έστω διαφορετικών ειδών και άλλης εποχής, τα οποία όμως σαφώς συμπεριλαμβάνονται στο πεδίο της λογοτεχνίας. Επίσης, το δυσεπίλυτο πρόβλημα του ακριβούς προσδιορισμού της έννοιας της κουλτούρας επεκτείνεται, εάν κανείς επιχειρήσει να αναφερθεί, να κατανοήσει και εν τέλει

¹⁰⁰ Ελένη Πολίτου Μαρμαρινού και Σοφία Ντενίση, "Εισαγωγή: I. Η συγκριτική φιλολογία στο κατώφλι του 21ου αιώνα- II. Ιστορικές, θεωρητικές, αισθητικές διαδικασίες" (σσ. 21-39), στο: Συλλογικό, *Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18ος- 20ος αι.*, Πρώτος Τόμος, Αθήνα, Δόμος, 2000, σ. 21.

να διαχωρίσει τις επιμέρους έννοιες του όρου, όπως αυτές εμφανίζονται στη διεθνή ακαδημαϊκή βιβλιογραφία: πολιτική κουλτούρα, υψηλή κουλτούρα, εθνική κουλτούρα, λαϊκή κουλτούρα, μαζική κουλτούρα, μεταξύ άλλων· μάλιστα, η έννοια της κουλτούρας έχει συνδεθεί ακόμα και με αρνητικές συνδηλώσεις, όπως γίνεται για παράδειγμα μέσω του όρου κουλτούρα του θανάτου, γεγονός που περιπλέκει ακόμα περισσότερο το σχετικό ερευνητικό πεδίο. Παρ' όλ' αυτά, θεωρώ τον όρο "νεοελληνική κουλτούρα" ως τον πλέον κατάλληλο αναφορικά με τη μελέτη του νεοελληνικού λόγου για τα Βαλκάνια και θα επιχειρήσω στο σημείο αυτό να εξηγήσω τους λόγους για την επιλογή αυτή.

Το πρώτο πρόβλημα αφορά, όπως προαναφέρθηκε, την πολυσημία του όρου. Η έννοια της κουλτούρας χρησιμοποιείται -συχνά αδιακρίτως- ώστε να περιγράψει έννοιες -ή σύνολα εννοιών- προσκείμενες στην τέχνη, την πνευματική καλλιέργεια, την παιδεία, την επιστήμη και όχι μόνο. Επιπλέον, η μετάφραση του όρου στην ελληνική ενδέχεται να αποβεί επίσης προβληματική, καθώς η απόδοση πιθανώς να μην κατορθώνει ορισμένες φορές να καταγράψει το πλήρες νοηματικό εύρος που καλύπτει η έννοια της κουλτούρας σε μια ξένη γλώσσα, όπως για παράδειγμα στην γαλλική ή στη γερμανική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των ανωτέρω είναι, όσα αντίστοιχης προβληματικής ζητήματα θίγει ο Cazeneuve, αναφορικά με τη μετάφραση αγγλικών μελετών για την κουλτούρα στη γαλλική, ή τη δυσκολία ακριβούς απόδοσης και σαφούς διαχωρισμού των γερμανικών όρων *Zivilisation*, *Kultur* και *Bildung*¹⁰¹. Παράλληλα, η αίσθηση της ασάφειας γύρω από τον όρο επιτείνεται ακριβώς λόγω του έντονου διεπιστημονικού ενδιαφέροντος για αυτόν:

*"η κοινωνική ανθρωπολογία, η ανθρωπολογία της κουλτούρας, η πολιτισμολογία, η εθνολογία κ.τ.λ., χρησιμοποιούν την έννοια της κουλτούρας, ενσωματώνοντάς την στις δικές τους προβληματικές. Ιδέες, δόγματα, αξίες και ατομικές συμπεριφορές περιγράφονται σαν 'κουλτούρα', κατά τη στιγμή που άλλοι κλάδοι και σχολές των κοινωνικών επιστημών, περιγράφουν τα ίδια φαινόμενα με διαφορετικούς όρους, όπως 'ιδεολογία', 'θρησκεία', 'κοσμοθεωρία', 'πολιτισμός' και ούτω καθ' εξής"*¹⁰².

Επιπλέον, εάν δεχθούμε ότι η κουλτούρα συντίθεται από επιμέρους κουλτούρες, όπως για παράδειγμα εκείνες που αναφέρθηκαν παραπάνω, μέρος των οποίων προφανώς απαντούν σε αντιτιθέμενες απόψεις, θα πρέπει να θεωρείται εφικτό να συγκροτηθεί ένα γενικό όλο, που θα ονομαστεί κουλτούρα και το οποίο θα ενσωματώνει όλες τις επιμέρους -πιθανώς αντιτιθέμενες - κουλτούρες; Ή, αντίθετα, οι ανιχνεύσιμες επιμέρους στάσεις είναι σωστότερο να μελετώνται ως προϊόντα που διαμορφώθηκαν εντός μιας συγκεκριμένης, γενικότερης κουλτούρας; Πιστεύω ότι η δεύτερη προοπτική είναι περισσότερο ταιριαστή, τουλάχιστον όσον αφορά τη συγκεκριμένη έρευνα. Ως σχετικό παράδειγμα, ειδική μνεία στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει σχετικά με τα κείμενα που περιλαμβάνονται στην τρίτη χρονική περίοδο της παρούσας έρευνας,

¹⁰¹ Βλέπε σχετικά Jean Cazeneuve, *Δέκα μεγάλοι σταθμοί της κοινωνιολογίας*, μτφρ. Μαρίνα Λώμη, Αθήνα, Πύλη, 1979, σ. 34.

¹⁰² Νίκος Δεμερτζής, *Κουλτούρα. Νεωτερικότητα και Πολιτική Κουλτούρα*, Αθήνα, Παπαζήσης 1989, σ. 33.

δηλαδή κατά το χρονικό διάστημα των σοσιαλιστικών Βαλκανίων. Στην περίπτωση αυτή η χρήση της έννοιας της πολιτικής κουλτούρας¹⁰³ θα ήταν σαφώς λανθασμένη· τα κείμενα στα οποία αναφέρομαι πιστεύω ότι πρέπει να μελετηθούν ως φορείς πολιτικής ιδεολογίας¹⁰⁴ και όχι ως φορείς πολιτικής κουλτούρας.

Τα προβλήματα βέβαια δεν σταματούν εδώ· ερωτήματα, όπως το κατά πόσον μπορούμε να κάνουμε λόγο για μια ενιαία¹⁰⁵ νεοελληνική κουλτούρα, ή το εάν η νεοελληνική κουλτούρα μεταβάλλεται κατά το πέρασμα των δεκαετιών και κάτω από ποιές συνθήκες, είναι αναπόφευκτα. Θεωρώ ότι εξετάζοντας κανείς πλευρές της νεοελληνικής κουλτούρας, οφείλει αρχικά να αντιληφθεί ότι αναφέρεται σε έναν ζωντανό οργανισμό, ο οποίος δεν στέκεται έξω από το χώρο και το χρόνο αυτόνομα, αυθαίρετα και διηνεκώς, παρά μεταβάλλεται συνεχώς, αλληλοεξαρτώμενος -είτε ερχόμενος σε ρήξη, είτε συμπλέοντας- με ιστορικές, πολιτικές και κοινωνικές, μεταξύ άλλων, συνιστώσες. Ο Eliot, διερευνώντας το πρόβλημα που αφορά τις επιμέρους -ή "τοπικής ανάπτυξης", όπως τις αναφέρει ο ίδιος- κουλτούρες, αλλά και το ζήτημα της ενότητας της κουλτούρας, πιστεύει ότι η ανομοιογένεια μιας κουλτούρας είναι φυσικό χαρακτηριστικό της, θεωρώντας την ανάπτυξη μιας απόλυτα ομοιόμορφης κουλτούρας ως ένδειξη χαμηλού πολιτιστικού επιπέδου· τοποθετεί μάλιστα το σημείο ακμής της κουλτούρας ενός έθνους, στην παρουσία ενός "αστερισμού" διαφορετικών επιμέρους κουλτούρων, οι οποίες θα δρουν ευεργετικά η μια προς την άλλη. Χαρακτηριστικό της όλης σχέσης που περιγράφει ο Eliot είναι μια ισορροπία μεταξύ έλξης και απώθησης, η οποία αφενός επιτρέπει στη μια κουλτούρα να επηρεάσει την άλλη, αφετέρου όμως δεν επιτρέπει την απορρόφηση της μιας από την άλλη¹⁰⁶. Ο Eliot, ο οποίος συλλαμβάνει την έννοια της κουλτούρας ως απόλυτα εξαρτώμενης από τη θρησκεία, εξετάζοντας τις επιμέρους κουλτούρες ως αλληλοεξαρτώμενες με τις έτερες υπάρχουσες κουλτούρες εντός μιας κοινωνίας, επισημαίνει πως δεν υπάρχει νόη-

¹⁰³ Η θεωρητική προσέγγιση της "πολιτικής κουλτούρας" χαρακτηρίζεται από μια ανεξάντλητη βιβλιογραφία. Ενδεικτικά, βλέπε σχετικά: Νίκος Δεμερτζής, "Εισαγωγή στην ελληνική πολιτική κουλτούρα-Θεωρητικά και ερευνητικά ζητήματα", στο: Συλλογικό, *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, επιμ. Νίκος Δεμερτζής, Αθήνα, Οδυσσέας, 1994, σσ. 7-39. Επίσης, βλέπε Νίκος Βεντούρης, *Η πολιτική κουλτούρα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977. Βλέπε ακόμα Dennis Kavanagh, *Πολιτική Κουλτούρα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1991. Αντίστοιχα, αναφορικά με τη μελέτη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, βλέπε ενδεικτικά: Νίκος Δεμερτζής, "Η επιλεκτική παράδοση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας", στο: Συλλογικό, *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, ό.π., σσ. 41-74. Βλέπε επίσης Nikiforos Diamantouros, "Greek Political Culture in Transition", στο: Συλλογικό, *Greece in the 1980s*, (επιμ. Richard Clogg), London, Macmillan, 1983, σσ. 43-69. Βλέπε ακόμη, Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, "Ελληνική πολιτική κουλτούρα: όψεις και προσεγγίσεις", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 75 (1990) 18-57.

¹⁰⁴ Αναφορικά με τη σχέση ιδεολογίας, κουλτούρας και λαϊκής κουλτούρας, βλέπε: John Storey, *Πολιτισμική Θεωρία και Λαϊκή κουλτούρα*, μτφρ. Βασίλης Ντζούνης, Αθήνα, Πλέθρον, 2015, σσ. 16-33.

¹⁰⁵ Σημ: Η ιδέα της κοινής κουλτούρας, ή της ενότητας της κουλτούρας σε διαφορετικά επίπεδα, απασχόλησε αρκετούς σύγχρονους στοχαστές, όπως για παράδειγμα τον Williams, τον Eagleton, ή τον Eliot. Για το ζήτημα, βλέπε σχετικά Terry Eagleton, *Η έννοια της κουλτούρας*, μτφρ. Ηλίας Μαγκλίνης, Αθήνα, Πόλις, 2003, σσ. 186-212. Βλέπε ακόμα Δημήτρης Τζιόβας, *Κουλτούρα και λογοτεχνία. Πολιτισμικές διαθλάσεις και χρονότοποι ιδεών*, Αθήνα, Πόλις, 2014, σσ. 39-64.

¹⁰⁶ T.S. Eliot, *Σημειώσεις για τον ορισμό της κουλτούρας*, μτφρ. Νανά Ησαΐα, Αθήνα, Πλέθρον, 1980, σσ. 69-74.

μα στο να απομονώσει κανείς την κουλτούρα ενός ατόμου από εκείνη μιας ομάδας και ευρύτερα από εκείνη μιας κοινωνίας¹⁰⁷. Επίσης, όσον αφορά τις μεταβαλλόμενες ή αντιτιθέμενες στάσεις της νεοελληνικής κουλτούρας για τα Βαλκάνια, αυτές φαίνεται πως σχετίζονται με τον ίδιο το χαρακτήρα του όρου: η κουλτούρα νοείται ως ένα δυναμικό σύνολο, το οποίο είναι

*"λίγο ή πολύ (αλλά ποτέ εντελώς) συνεκτικό και λίγο ή πολύ ομοιογενές. Καθώς τα στοιχεία που συνθέτουν μια κουλτούρα προέρχονται από διάφορες πηγές μέσα στο χώρο και στο χρόνο, δεν ενσωματώνονται ποτέ εντελώς τα μεν στα δε"*¹⁰⁸.

Από την άλλη πλευρά, τα ακριβή όρια μεταξύ της έννοιας του πολιτισμού και εκείνης της κουλτούρας είναι επίσης δυσδιάκριτα. Συχνά, ιδιαίτερα εντός του πεδίου της κοινωνιολογίας, οι δύο όροι μελετήθηκαν ως συνώνυμοι, ενώ αναφορικά με την ακριβή σημασία τους παρατηρούνται αρκετές αμφιταλαντεύσεις. Δημιουργήθηκε έτσι ένα αβέβαιο πλαίσιο αναφοράς στους δύο όρους, το οποίο συνετέλεσε στην παράθεση ποικίλων αντίστοιχων ορισμών, τόσο από διαφορετικές επιστήμες που χρησιμοποιούν τους δύο όρους, όσο και από αντίθετες σχολές σκέψης, οι οποίες υπηρετούν την ίδια επιστήμη. Ο Cazeneuve θεωρεί ότι η έννοια του πολιτισμού χρησιμοποιήθηκε αρχικά με σκοπό τη διάκριση ανάμεσα σε περισσότερο και λιγότερο εξελιγμένους λαούς· ο όρος συνδέθηκε έτσι με μια αποικιοκρατική, ή και ιμπεριαλιστική τάση, ώστε να χαρακτηρίσει την ευρωπαϊκή, δυτική κουλτούρα και την ανωτερότητά της¹⁰⁹. Μια έτερη, επιμέρους διάκριση που επίσης έχει αναδειχθεί ανάμεσα στους δύο όρους δηλώνει ότι ο πολιτισμός αναφέρεται στα τεχνικά επιτεύγματα του ανθρώπου, προσδιορίζοντας επί της ουσίας τον τεχνικό πολιτισμό, ενώ η κουλτούρα αναφέρεται στον εσωτερικό, πνευματικό ανθρώπινο κόσμο¹¹⁰.

Συνοψίζοντας, ο όρος κουλτούρα εντοπίζεται στο γαλλικό λεξιλόγιο ήδη από το 1700· αν και κατά τον 13ο αιώνα, η λατινική λέξη *cultura* αναφέρεται στην καλλιέργεια των αγρών και την φροντίδα των ζώων, εντούτοις σταδιακά αποκτά μια περισσότερο μεταφορική έννοια που συσχετίζεται με την πνευματική καλλιέργεια. Κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, η έννοια της κουλτούρας προσλαμβάνεται ως ένα χαρακτηριστικό, διακριτικό γνώρισμα του ανθρώπινου είδους¹¹¹, ενώ κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα η θεωρητική σύγκρουση μεταξύ της γαλλικής και της γερμανικής σκέψης αναφορικά με τον όρο, που παρείχε μια επιμεριστική και μια οικουμενιστική αντίληψη της κουλτούρας, έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία δύο διαφορετικών σημασιών του όρου. Η γερμανική ιδέα περί κουλτούρας εξελίσσεται κάτω από την επίδραση του φαινομένου του εθνικισμού, με αποτέλεσμα την αυξανόμενη σύνδεση του όρου με το έθνος και το συσχετισμό του με την ψυχή ή την ιδιοφύα ενός λαού. Αντί-

¹⁰⁷ Ο.π., σσ. 26-271.

¹⁰⁸ Denys Cuche, *Η έννοια της κουλτούρας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, μτφρ. Φώτης Σιατίτσας, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2001, σ. 116.

¹⁰⁹ Jean Cazeneuve, ό.π., σ. 34.

¹¹⁰ Νίκος Δεμερτζής, *Κουλτούρα. Νεωτερικότητα και Πολιτική Κουλτούρα*, ό.π., σ. 31.

¹¹¹ Denys Cuche, ό.π., σσ. 19-20.

θετα, κατά το ίδιο χρονικό διάστημα η εξέλιξη του όρου στη Γαλλία αποδεικνύεται διαφορετική. Εδώ η αναφορά της κουλτούρας στη διανοητική ανάπτυξη του ατόμου εμπλουτίζεται από μια περισσότερο συλλογική διάσταση και πλέον υποδηλώνει επιπρόσθετα το σύνολο των γνωρισμάτων που χαρακτηρίζουν μια κοινότητα¹¹².

Το έργο του Raymond Williams αποτελεί ένα κλασικό κείμενο αναφορικά με τη διερεύνηση του περιεχομένου της κουλτούρας. Ο Williams διακρίνει τρεις βασικές κατηγορίες προσπαθειών ορισμού της κουλτούρας: σύμφωνα με την "εξιδανικευτική" κατηγορία η κουλτούρα αποτυπώνει ένα στάδιο ή μια διαδικασία της ανθρώπινης τελειοποίησης που γίνεται βάσει απόλυτων ή καθολικών αξιών. Η δεύτερη κατά σειρά κατηγορία προσδιορίζεται ως "περιγραφική", όπου η κουλτούρα αναφέρεται σε ένα σύνολο προϊόντων του πνεύματος και της φαντασίας εντός των οποίων καταγράφονται η ανθρώπινη σκέψη και εμπειρία: "κατά συνέπεια, η ανάλυση της κουλτούρας είναι η κριτική πράξη η οποία περιγράφει και αξιολογεί την ποιότητα της σκέψης και της εμπειρίας, καθώς και τις λεπτομέρειες της γλώσσας, της μορφής και του συστήματος μέσα στο οποίο όλα αυτά λειτουργούν". Η τελευταία κατηγορία αφορά έναν ορισμένο τρόπο ζωής που εκφράζει συγκεκριμένες αξίες και συγκεκριμένα νοήματα. Σύμφωνα με τον Williams, μια επαρκής θεωρία ορισμού της κουλτούρας θα έπρεπε να στραφεί και στις τρεις προαναφερθείσες περιοχές δεδομένων¹¹³. Πράγματι, καθώς κάθε επιμέρους κουλτούρα διαμορφώνει ένα σύστημα με αλληλοεξαρτώμενα στοιχεία, η ανάλυσή της θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από μια συγχρονική προοπτική, η οποία θα έχει ως αφετηρία την παρατήρηση των σύγχρονων δεδομένων¹¹⁴.

Για τον Said ο όρος κουλτούρα έχει διττή ανάγνωση: από τη μια πλευρά εκφράζει πρακτικές, όπως είναι οι τέχνες της περιγραφής, της επικοινωνίας και της απεικόνισης, που χαρακτηρίζονται από μια ορισμένη αυτονομία από τις οικονομικές, κοινωνιολογικές ή πολιτικές σφαίρες επιρροής, ενώ παράλληλα ενυπάρχουν σε αισθητικές φόρμες, κύριος στόχος των οποίων είναι η απόλαυση. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ορισμού ο Said συμπεριλαμβάνει τόσο τις λαϊκές παραδόσεις, όσο και τις σχετικές γνώσεις που παρέχονται μέσω της λογοτεχνίας, της φιλολογίας, της εθνογραφίας και της ιστοριογραφίας. Η δεύτερη απόπειρα ορισμού της κουλτούρας που παρέχεται, αφορά μια έννοια που περιλαμβάνει "ένα εξευγενιστικό και εξυψωτικό στοιχείο", αποτελώντας μια παρακαταθήκη των καλύτερων γνώσεων και σκέψεων των κοινωνιών. Με βάση τον ορισμό αυτό η κουλτούρα αναδεικνύεται σε μια σαφή πηγή ταυτότητας, συνδέεται στενά με το έθνος ή το κράτος, διαφοροποιώντας ταυτόχρονα το "εμάς" από το "αυτούς"¹¹⁵. Τη σχέση ταυτότητας και κουλτούρας αναγνωρίζει και ο Cuche, ο οποίος ωστόσο επισημαίνει ότι το να συμμετέχει κανείς σε μια κουλτούρα, δεν συνεπάγεται αυτόματα πως έχει μια συγκεκριμένη, επιμέρους ταυτότητα¹¹⁶. Πα-

¹¹² Denys Cuche, ό.π., σσ. 23-29.

¹¹³ Raymond Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, μτφρ. Βενετία Αποστολίδου, Αθήνα, Γνώση, 1994, σσ. 137-141.

¹¹⁴ Denys Cuche, ό.π., σσ. 60-61.

¹¹⁵ Edward Said, *Κουλτούρα και Ιμπεριαλισμός*, μτφρ. Βανέσα Λάππα, Αθήνα, Νεφέλη, 1996, σσ.10-11.

¹¹⁶ Denys Cuche, ό.π., σ. 166.

ράλληλα, η κουλτούρα αποτελεί έναν κατάλληλο τόπο διερεύνησης στοιχείων που αφορούν τις σχέσεις μεταξύ διαφορετικών, αντιτιθέμενων ή συγκλινουσών ομάδων:

*"η έννοια της κουλτούρας εξ' ορισμού εμπεριέχει την ετερότητα και κατ' επέκταση τη σχετικότητα, γιατί με το να χρησιμοποιείται ως σήμα της ιδιοπροσωπίας μιας ομάδας ή ενός λαού, προϋποθέτει ταυτόχρονα και την ύπαρξη διαφορετικών ταυτοτήτων και πολιτισμικών διαφορών"*¹¹⁷.

Πώς όμως μπορούν να συνυπάρχουν οι διαφορετικοί, διεπιστημονικοί ορισμοί της κουλτούρας; Ο Montuori διακρίνει ένα ευτελισμό της έννοιας της κουλτούρας, ο οποίος προήλθε από την άκριτη, γενικόλογη και καταχρηστική χρήση του όρου. Συλλαμβάνει δε την κουλτούρα ως τρόπο ζωής, ως "ηθικότητα", απομακρύνοντας εννοιολογικά το περιεχόμενο του όρου από σύγχρονες προσπάθειες ορισμού του. "Η κουλτούρα", επισημαίνει ο ιταλός φιλόσοφος, "δεν είναι τρόπος γνώσης, αλλά τρόπος ύπαρξης: ένας τρόπος ηθικής, κοινωνικής, πολιτικής συμπεριφοράς ενός ατόμου, μιας ομάδας, μιας κοινωνίας" συνεχίζει δε αναφέροντας ότι ο παραπάνω ορισμός προτείνεται, όταν κανείς ερευνά το περιεχόμενο του όρου από τη σκοπιά του υποκειμένου από την πλευρά δε του αντικειμένου, με άλλα λόγια του ειδικού περιεχομένου της κουλτούρας, η τελευταία θα μπορούσε να οριστεί ως "το σύνολο των δημιουργιών του αντικειμενικού πνεύματος εφ' όσον είναι ικανές να καθορίσουν και να χαρακτηρίσουν την ηθική, κοινωνική και πολιτική συμπεριφορά ενός ατόμου, μιας ομάδας, μιας κοινωνίας"¹¹⁸. Όπως γίνεται κατανοητό, η διαχρονική ερευνητική προσπάθεια διαμόρφωσης ενός γενικά αποδεκτού ορισμού της κουλτούρας δεν έχει στεφθεί από απόλυτη επιτυχία.

Παρά την αδυναμία αυτή, εκτιμώ ότι η χρήση του γενικού όρου "κουλτούρα" στον τίτλο της μελέτης είναι δόκιμη, διότι επιτρέπει να μιλήσουμε ευχερέστερα για νεοελληνικές στάσεις απέναντι στα Βαλκάνια και γενικότερα προσπάθειες διαχείρισης του όρου "Βαλκάνια", οι οποίες, βέβαια, διαμορφώνονται σαφώς εντός του πλαισίου της νεοελληνικής κουλτούρας των δύο υπό εξέταση αιώνων. Είναι εμφανές ότι μια ολιστικού τύπου θεώρηση των απόψεων της νεοελληνικής κουλτούρας για το βαλκανικό χώρο αφορά σε ένα φιλόδοξο, έως ανέφικτο σχέδιο. Άλλωστε, ακόμη και η επιλεκτική διαδικασία που οδήγησε, τόσο στην επιλογή του χρονικού εύρους της μελέτης, όσο και στη διαμόρφωση του συνολικού υλικού από τα εξεταζόμενα κείμενα, σαφώς διαμορφώνει ένα περισσότερο διαχειρίσιμο πεδίο έρευνας· ωστόσο ενδέχεται επίσης -σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο- η επιλογή αυτή να αποκρύπτει, ή καλύτερα να μην κατορθώνει να εξετάσει -προφανώς ακούσια- μια συγκεκριμένη πτυχή της νεοελληνικής κουλτούρας σχετικά με τη Βαλκανική. Η διαδικασία επιλογής λοιπόν, τόσο των λογοτεχνικών τεκμηρίων, όσο και του χρονικού εύρους της μελέτης καθώς και ο χωρισμός αυτού σε επιμέρους περιόδους δομήθηκε στη λογική της ενσωμάτωσης στην έρευνα όλων των κυρίαρχων στάσεων και απόψεων για τα Βαλκάνια, όπως αυτές εμ-

¹¹⁷ Δημήτρης Τζιόβας, *Κουλτούρα και λογοτεχνία. Πολιτισμικές διαθλάσεις και χρονότοποι ιδεών*, ό.π., σ. 48.

¹¹⁸ Mario Montuori, "Για έναν ορισμό της έννοιας της κουλτούρας" (σσ. 281-288), *Ευθύνη*, 150 (1984) 286.

φανίζονται στη νεοελληνική κουλτούρα. Ειδικότερα, θεωρώ ότι τόσο το χρονικό διάστημα του 19ου και του 20ου αιώνα που συζητείται εδώ, όσο και η διαίρεσή του σε τέσσερις επιμέρους χρονικές περιόδους για τις ανάγκες της μελέτης - με το ακριβές ιστορικοπολιτικό πλαίσιο της εκάστοτε περιόδου να συζητείται πριν από την εξέταση των τεκμηρίων αυτής- παρέχουν πολιτικά, ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα, τα οποία εξέθρεψαν στάσεις, δημιούργησαν ή παγίωσαν στερεότυπα και εικόνες και διαμόρφωσαν συνειδήσεις. Αποτελούν στην ουσία χαρακτηριστικές στάσεις της νεοελληνικής κουλτούρας για τα Βαλκάνια και ευελπιστώ ότι η θεωρητική σχηματοποίηση και αποσαφήνισή τους θα οδηγήσει στην παράθεση ενός εξελικτικού σχήματος, πλήρως επεξηγηματικού αναφορικά με τη σχέση Ελλάδας και Βαλκανίων, όπως τουλάχιστον αυτή προσλαμβάνεται στη νεοελληνική κουλτούρα.

Παράλληλα, αν και πράγματι, τα εξεταζόμενα τεκμήρια εντάσσονται στην ευρύτερη κατηγορία της λογοτεχνίας, εντούτοις η συγκρότηση του νεοελληνικού λόγου για τα Βαλκάνια βασίζεται σε διάφορα λογοτεχνικά είδη, όπως είναι επί παραδείγματι το μυθιστόρημα, το διήγημα, η ποίηση, η ταξιδιωτική λογοτεχνία, τα περισσότερα σύγχρονα είδη της μαρτυρίας και του ντοκουμέντου, ή ακόμα και τα απομνημονεύματα, ή τα θεατρικά έργα. Ωστόσο, η παράθεση και η συγκριτική ανάλυση, καθ' όλο το μήκος μάλιστα της μελέτης, ιστορικών, πολιτικών, ή ακόμα και διπλωματικών κειμένων, ως στοιχείων επικουρικού τύπου, διαμορφώνουν ένα πλαίσιο αναφοράς και έρευνας, που κρίνω ως δύσκολο να καλυφθεί και να περιγραφεί επακριβώς, μέσω του όρου "νεοελληνική λογοτεχνία". Από τους διάφορους ορισμούς της κουλτούρας που συζητήθηκαν δε, γίνεται κατανοητό ότι η έννοια της κουλτούρας ενσωματώνει, μεταξύ άλλων, μορφές και συστήματα της ανθρώπινης σκέψης, της θρησκείας, της πολιτικής, της τέχνης, αλλά και της κοινωνικής πραγματικότητας. Καθώς λοιπόν τα λογοτεχνικά κείμενα που συζητούνται, εξετάζονται σε ένα παρόμοιο πλαίσιο ανάλυσης, η επιλογή και η χρήση του όρου κουλτούρα έχει ως στόχο να περιγράψει και, ακόμα σημαντικότερα, να ερμηνεύσει το πολύπλοκο πλαίσιο γέννησης, διαμόρφωσης και εξέλιξης του νεοελληνικού λόγου για τα Βαλκάνια.

Ολοκληρώνοντας το εισαγωγικό τμήμα της μελέτης, βάσει και των θεωρητικών παραμέτρων που τέθηκαν υπό συζήτηση παραπάνω, θα επιχειρήσω στο σημείο αυτό να καταγράψω συγκεντρωτικά τα ερευνητικά ερωτήματα που απασχολούν κατά τη διαδικασία της ανάλυσης των λογοτεχνικών κειμένων. Βασικό αντικείμενο της μελέτης αποτελεί η εξέταση της διαχείρισης του όρου "Βαλκάνια" στη νεοελληνική κουλτούρα κατά τη διάρκεια του 19ου και του 20ου αιώνα. Στην προσπάθεια για την καλύτερη υλοποίηση του ανωτέρω εγχειρήματος, ορίστηκαν τέσσερις επιμέρους περίοδοι ενδιαφέροντος, οι οποίες αφορούν στη σύγχρονη Βαλκανική ιστορία. Η πρώτη περίοδος αντιστοιχεί στο χρονικό διάστημα μεταξύ του 1830 -δηλαδή το έτος ίδρυσης του σύγχρονου νεοελληνικού βασιλείου- έως και την περίοδο της προετοιμασίας των Βαλκανικών Πολέμων. Αντίστοιχα, η δεύτερη περίοδος ενδιαφέροντος πραγματεύεται κείμενα γραμμένα εντός των θερμών ημερών των Βαλκανικών Πολέμων, καθώς και στον απόηχο αυτών. Στην τρίτη περίοδο η έρευνα επικεντρώνεται στο ενδιαφέρον για τα

σοσιαλιστικά Βαλκάνια, όταν δηλαδή για τα βαλκανικά κράτη ανοίγεται ο δρόμος του Κομμουνισμού. Στην τελευταία χρονική περίοδο εξετάζονται τα μετακομμουνιστικά Βαλκάνια: χρονικά, βρισκόμαστε ακριβώς μετά την πολυδιάσπαση της πρώην ενιαίας Γιουγκοσλαβίας, αλλά και την πτώση των καθεστώτων των Enver Hoxha, Nicolae Ceaușescu και Todor Zhivkov, σε Αλβανία, Ρουμανία και Βουλγαρία, αντίστοιχα. Παράλληλα, όσον αφορά την επιλογή των κειμένων που απασχολούν στη μελέτη της εκάστοτε περιόδου, δόθηκε έμφαση στα παρακάτω χαρακτηριστικά: εξαρχής, επιχείρησα να μελετήσω κείμενα τα οποία κατά τη γνώμη μου εξετάζουν τις ελληνοβαλκανικές σχέσεις επισταμένα και όχι επιφανειακά. Έτσι, αποκλείστηκαν από τη μελέτη κείμενα, στα οποία ενδέχεται απλώς να καταγράφεται η -χωρίς ιδιαίτερο, περαιτέρω νόημα- παρουσία ενός χαρακτήρα βαλκανικής καταγωγής. Επιπλέον, δόθηκε έμφαση, όσο αυτό κατέστη δυνατό, σε κείμενα τα οποία ενδέχεται να επηρέασαν περισσότερο την ελληνική σκέψη -υπό την έννοια του βαθμού απήχησης και του αριθμού επανεκδόσεων του εκάστοτε έργου- όσον αφορά στην φαντασιακή εικονοποίηση των βαλκανικών εθνών και της παραγωγής στερεοτυπικών λόγων προς αυτά. Σε κάθε περίπτωση, η βασική ιδέα συνέκλινε στην προσπάθεια να μελετηθούν τα πλέον χαρακτηριστικά κείμενα και οι πλέον χαρακτηριστικές εικονοποιήσεις και αφηγηματικές κατασκευές περί των Βαλκανίων και των βαλκανικών εθνών, σε κάθε μία επιμέρους περίοδο έρευνας.

Κεντρικό ρόλο στη συζήτηση των τεκμηρίων της πρώτης περιόδου κατέχει η αποτύπωση του ενδιαφέροντος της νεοελληνικής κουλτούρας για την περιοχή των Βαλκανίων, αλλά και η κυρίαρχη αντίληψη εντός των κειμένων που συζητούνται περί των δικαιωμάτων των βαλκανικών κρατών στον αγώνα τους προς την ανεξαρτησία. Τα κείμενα που συμπεριλαμβάνονται στο ερευνητικό πεδίο της δεύτερης περιόδου αποτυπώνουν, όπως θα γίνει αντιληπτό, σε μεγάλο βαθμό τις επιμέρους διακυμάνσεις της εικόνας των βαλκανικών εθνών στη νεοελληνική σκέψη, αλλά και τη στενή σχέση μεταξύ πολιτικής πραγματικότητας, ιστορικής μνήμης και λογοτεχνικών εικονοποιήσεων. Η λογοτεχνική παραγωγή της περιόδου αυτής διαμορφώνεται στη λογική ενός λόγου με καθαρά εθνικά χαρακτηριστικά και χαρακτηρίζεται από την καθολική στήριξη στις ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο.

Στην τρίτη περίοδο, όπου αντικείμενο μελέτης αποτελούν τα κομμουνιστικά Βαλκάνια, παρατηρείται εξαρχής ένας διχασμός εντός της νεοελληνικής κουλτούρας -μεταξύ εκπροσώπων της ελληνικής αριστεράς και μη- ο οποίος έχει την αφετηρία του, τόσο στην πρόσληψη των βαλκανικών κομμουνιστικών καθεστώτων, όσο και στην αποτύπωση της πραγματικότητας που κυριαρχεί εντός αυτών. Επιβεβαιώνεται έτσι εξαρχής ότι το πρίσμα θέασης των βαλκανικών κρατών διαφοροποιείται, καθώς η προώθηση των ελληνικών εθνικών θεμάτων και συμφερόντων περνά σε δεύτερο πλάνο: πλέον, οι νεοελληνικές προσλήψεις των βαλκανικών εθνών επηρεάζονται άμεσα, ή ακόμα σαφέστερα, διαμορφώνονται βάσει των ιδεολογικοπολιτικών πεποιθήσεων των Ελλήνων λογίων. Επιπρόσθετα, ενδιαφέρων προβληματισμός διαπιστώνεται ότι είναι η αποτίμηση των βαλκανικών σοσιαλιστικών καθεστώτων από τους Έλληνες συγγραφείς, οι οποίοι πολιτικά ανήκουν είτε στη δεξιά, είτε στην αριστερή

παράταξη. Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα ιδεολογικοπολιτικά πιστεύω των Ελλήνων συγγραφέων που ασχολούνται με τα Βαλκάνια κατά τη διάρκεια του υπαρκτού σοσιαλισμού γίνονται το πρίσμα θέασης των βαλκανικών κρατών, αλλά και ο διαμορφωτικός παράγοντας της στάσης των συγγραφέων προς αυτά. Πρέπει φυσικά εδώ να επισημανθεί πως η κρίση των βαλκανικών σοσιαλιστικών καθεστώτων δεν αποτελεί αντικείμενο της μελέτης: το πείραμα του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού έχει κριθεί και κρίνεται ακόμα από ιστορικοπολιτικές, και όχι μόνον, ακαδημαϊκές ή μη μελέτες. Εν αντιθέσει, εδώ, αντικείμενο εξέτασης αποτελεί μόνον η διαδικασία πρόσληψης των κομμουνιστικών Βαλκανίων στο νεοελληνικό φαντασιακό, όπως φυσικά και οι λόγοι διαμόρφωσης, προώθησης και παγίωσης συγκεκριμένων στάσεων και αντιλήψεων προς αυτά. Κατά την τέταρτη και τελευταία περίοδο ενδιαφέροντος, νέα στοιχεία εισχωρούν ή επανεμφανίζονται στον βαλκανικό μύθο, όπως είναι, μεταξύ άλλων, ο εμφύλιος πόλεμος, η απουσία σύγχρονου κράτους δικαίου και η παράλληλη προσπάθεια συγκρότησης σταθερών, σύγχρονων κρατικών δομών, ή η θέαση των βαλκανικών κρατών ως μετεξέλιξη των σοσιαλιστικών καθεστώτων. Τα δεδομένα αυτά δημιουργούν μια διαφοροποιημένη γραφή αναφορικά με το βαλκανικό χώρο, ενώ παράλληλα η νεοελληνική σκέψη βρίσκει νέες παραμέτρους διαχωρισμού του Εαυτού από το βαλκανικό σύνολο.

Αν λοιπόν για τα κείμενα που ανήκουν στη λεγόμενη δυτική διανόηση, υπάρχουν σχετικές μελέτες σχετικά με την διαχείριση του όρου Βαλκάνια σε αυτά, απουσιάζουν ωστόσο μελέτες¹¹⁹, οι οποίες διερευνούν εξελικτικά τη σχέση Ελλάδας και Βαλκανίων, όπως αυτή δημιουργήθηκε και εξελίχθηκε μέσα στη νεοελληνική κουλτούρα. Επιπλέον, το γεγονός ότι η Ελλάδα γεωγραφικά ανήκει στη Βαλκανική, σε συνδυασμό με το ότι θεωρήθηκε από αρκετούς ερευνητές -τόσο στη νεοελληνική σκέψη όσο και εκτός αυτής- ως το μόνο δυτικό κράτος εντός των Βαλκανίων, προσδίδει μεγαλύτερο ενδιαφέρον στην προβληματική της μελέτης. Η εξέταση της διαχείρισης που έτυχε ο όρος Βαλκάνια -τόσο συνολικά, όσο και όσον αφορά τις επιμέρους βαλκανικές εθνότητες-

¹¹⁹ Μια πράγματι εξαιρετικά ενδελεχής σχετική μελέτη είναι η έρευνα του Βασίλη Γούναρη με τίτλο *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων. Από το Διαφωτισμό έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*. Ο Γούναρης προβαίνει σε μια εξαντλητική παράθεση ελληνικών, αναφερόμενων στα Βαλκάνια, πηγών, εστιάζοντας ωστόσο κυρίως σε άρθρα του Τύπου της εποχής και προσδιορίζοντας τον ελληνικό λόγο για τα Βαλκάνια ως απόλυτα εξαρτώμενο από τη σύγχρονη πολιτική και διπλωματική πραγματικότητα. Ο Γούναρης, χρησιμοποιώντας επίσης και άλλα είδη πηγών, όπως πολιτικά κείμενα, λογοτεχνικά έργα ή ποιήματα, ακόμη και γειογραφίες της εποχής καταλήγει σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Βέβαια, ο ίδιος θεωρεί πως τα ελληνικά στερεότυπα για τα Βαλκάνια δεν μεταλλάχθηκαν από το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Ωστόσο, όπως θα αποδειχθεί, η σοσιαλιστική βαλκανική περίοδος, αλλά και η σύγχρονη εποχή μετά την πολυδιάσπαση της Γιουγκοσλαβίας, όχι μόνο επανέφερε συγκεκριμένες στερεοτυπικές κατασκευές αναφορικά με τα Βαλκάνια στη νεοελληνική σκέψη, αλλά επαναπροσδιόρισε, ακριβώς μέσα από τη διαφορετική πολιτική και ιδεολογική πραγματικότητα μεταξύ Ελλάδας και Βαλκανίων, τον ελληνικό λόγο για τα βαλκανικά κράτη. Επιπλέον, σχετικά με την εικονοποίηση των Βαλκανίων στα νεοελληνικά σχολικά εγχειρίδια βλέπε Μαρία Κοντοβά, *Ελλάδα και Βαλκάνια στα ελληνικά σχολικά βιβλία Ιστορίας της περιόδου 1967-2007*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2014. Η Κοντοβά εξετάζει στερεοτυπικές και μη εικονοποιήσεις των βαλκανικών εθνών σε νεοελληνικά σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος της Ιστορίας, σε βάθος σαράντα ετών, θέτοντας και μελετώντας τις εικόνες αυτές σε ένα σαφές ιστορικοπολιτικό, διπλωματικό και κοινωνικό πλαίσιο, το οποίο μεταβάλλεται σταδιακά, από την ελληνική επταετή στρατιωτική δικτατορία έως και τη Μεταπολίτευση.

στη νεοελληνική κουλτούρα βασιζείται πρωτίστως, όπως προαναφέρθηκε, σε λογοτεχνικά κείμενα διαφόρων ειδών και συμπληρωματικά σε κείμενα που αφορούν και άλλα ερευνητικά πεδία, κοινού πάντως ενδιαφέροντος. Βέβαια, καθότι το υλικό που συγκεντρώθηκε αποδείχθηκε πράγματι ετερογενές, όπου αυτό κρίνεται απαραίτητο, παρέχεται ένας ειδολογικός τύπου σχολιασμός, με σκοπό να περιγράψει τις ειδικές συμβάσεις που συνοδεύουν το εκάστοτε είδος κειμένου, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο καθένα από αυτά ενδέχεται να διαμορφώνει τον παραγόμενο νεοελληνικό λόγο προς τα Βαλκάνια.

Ακόμη, στόχος είναι να αναδειχθούν συγκεκριμένες, επιμέρους πτυχές και εικονοποιήσεις των Βαλκανίων στη νεοελληνική εθνική λογοτεχνία, όπως επίσης και οι λόγοι που υποκρύπτονται πίσω από τη δημιουργία των εκάστοτε εικόνων, στερεοτυπικών ή μη, που αναφέρονται στα βαλκανικά έθνη. Παράλληλα, με βάση το γεγονός ότι τόσο εντός της νεοελληνικής κουλτούρας, όσο και σε κείμενα δυτικής προέλευσης, ο όρος "Βαλκάνια" συνοδεύεται από συγκεκριμένου τύπου συνδηλώσεις, θα πρέπει να συζητηθεί το κατά πόσον οι ελληνικές περιγραφές διαμορφώνουν έναν όρο ιδεολογικά, πολιτικά και κοινωνικά φορτισμένο ή εάν ορισμένες περιγραφές κατορθώνουν να απομονώσουν τις -αρνητικές ή θετικές- αναφορές στα Βαλκάνια, παρέχοντας επί της ουσίας έναν ουδέτερο, αμιγώς περιγραφικό, όρο. Έτσι, ένα φυσικό ερώτημα που ανακύπτει και στο οποίο θα επιχειρήσω να απαντήσω -τουλάχιστον όσον αφορά τη νεοελληνική κουλτούρα- είναι το εάν ο όρος "Βαλκάνια", παρά τις αρνητικές ως επί το πλείστον συνδηλώσεις από τις οποίες συνοδεύεται, χρησιμοποιείται επίσης και ως ένας ουδέτερος όρος, δηλαδή ως ένας απλός γεωγραφικός προσδιορισμός, χωρίς όμως το βάρος που φέρουν, όπως ήδη αναλύθηκε, πολλές, φαινομενικά αθώες, γεωγραφικές διαιρέσεις.

Από την άλλη πλευρά, συζητείται επίσης το δομικό ζήτημα του τρόπου αναφοράς των Ελλήνων συγγραφέων στα Βαλκάνια. Συγκεκριμένα, απασχολεί το ερώτημα του κατά πόσον η νεοελληνική γραφή για το βαλκανικό χώρο παρέχει ομαδοποιημένες αναφορές ή οι ελληνικές αναφορές στα Βαλκάνια αφορούν συγκεκριμένα έθνη. Με λίγα λόγια, το πρόβλημα που τίθεται εδώ αφορά το εάν ο νεοελληνικός λόγος για τα Βαλκάνια εκλαμβάνει το βαλκανικό χώρο ως ενιαίο πολιτιστικό αντικείμενο μελέτης, ή, αντίθετα, οι ανομοιογενείς επιμέρους λογοτεχνικές κατασκευές συντελούν σε εκ διαμέτρου αντίθετες στάσεις προς τα επιμέρους βαλκανικά έθνη. Θα πρέπει λοιπόν να αναλυθεί το κατά πόσον ο ελληνικός λόγος για τα Βαλκάνια είναι ενιαίος, ή οι Έλληνες συγγραφείς διαχωρίζουν τις βαλκανικές εθνότητες τόσο ανά περίοδο, όσο και διαχρονικά, με βάση συγκεκριμένες και διακριτές συμβάσεις. Το ανωτέρω μεθοδολογικό πρόβλημα, οδηγεί σε επιπλέον σχετικά ερωτήματα: εάν υποθέσουμε ότι πράγματι υπάρχουν ομαδοποιημένες αναφορές στα Βαλκανικά έθνη, τότε τι κρύβεται πίσω από το συγκεκριμένο τρόπο έκφρασης; Πρόκειται απλά για την ανάδειξη ορισμένων -πράγματι υπαρκτών- κοινών στοιχείων στη Βαλκανική, ή θίγεται κάποτε το ζήτημα μιας ευρύτερης βαλκανικής ταυτότητας¹²⁰; Επιπρόσθετο ερώτημα είναι το ποιές

¹²⁰ Στο ζήτημα της ύπαρξης μιας "βαλκανικής ταυτότητας" ή μιας "βαλκανικής κουλτούρας", έχει εντυφώσει η ασχολούμενη με τα Βαλκάνια ερευνητική κοινότητα. Βλέπε επί του θέματος Maria Todorova,

βαλκανικές εθνότητες κατέχουν τις περισσότερες αναφορές στα ελληνικά κείμενα, όπως και οι λόγοι της προτίμησης αυτής. Όπως αποδεικνύεται, η νεοελληνική κουλτούρα δεν αναφέρεται στις βαλκανικές εθνότητες ούτε με την ίδια πυκνότητα κειμένων, αλλά ούτε και με την ίδια συχνότητα. Στη συνθήκη της ετεροβαρούς αυτής νεοελληνικής ενασχόλησης με τα βαλκανικά έθνη συντρέχουν λόγοι παράδοσης, πολιτικών, κοινωνικών αλλά και ιστορικών επαφών, καθώς και περισσότερο πρακτικοί λόγοι, όπως είναι για παράδειγμα η δυσκολία πρόσβασης σε μακρινότερες χώρες, γεγονός που αποτελεί λογικό ανασταλτικό παράγοντα ανάπτυξης στενότερων επαφών με εκείνες.

Το επόμενο ερευνητικό ερώτημα αφορά την αποσαφήνιση της σχέσης μεταξύ Ελλάδας, Δύσης και Βαλκανίων, όπως αυτή ανιχνεύεται, εδραιώνεται και παγιώνεται στη νεοελληνική κουλτούρα. Διερευνάται δηλαδή ο τρόπος αυτοπροσδιορισμού της Ελλάδας στο σύγχρονο κόσμο, με σημεία σύγκρισης αφενός τις δυτικές νόρμες και τις ευρωπαϊκές δομές και αφετέρου τη βαλκανική νοοτροπία και πραγματικότητα. Με άλλα λόγια, ενδιαφέρει το πού τοποθετεί ιεραρχικά η νεοελληνική σκέψη το βαλκανικό χώρο και πού τον ελληνικό με όρους συμβολικής, φαντασιακής γεωγραφίας. Η προβληματική αυτή συνίσταται από διάφορα επιμέρους ερωτήματα: σε ένα πρώτο επίπεδο θα είναι χρήσιμο να διευκρινιστεί το κατά πόσον τα λογοτεχνικά μοτίβα και οι λογοτεχνικοί τόποι που σχετίζονται με τα Βαλκάνια σε νεοελληνικά κείμενα, ενυπάρχουν και στη δυτική διάνοηση, ποιά από αυτά διαχωρίζουν την Ελλάδα από τα Βαλκάνια και ποιά την φέρνουν περισσότερο κοντά σε εκείνα. Η σύγκριση των μοτίβων που απαντούν τόσο στη νεοελληνική όσο και στη δυτική σκέψη δεν ενδιαφέρει τόσο από την πλευρά διερεύνησης της πιθανότητας δανείων, παρά ως συγκριτικό στοιχείο. Μέσω της σύγκρισης αυτής μπορεί να προβληθεί η τάση σύμπλευσης της Ελλάδας -σύμφωνα πάντα με τις κυρίαρχες στάσεις στη νεοελληνική κουλτούρα- με τα δυτικά κράτη και η παράλληλη απομάκρυνσή της -σε φαντασιακό ή πραγματικό επίπεδο- από τον χώρο των Βαλκανίων. Σε ένα δεύτερο, βαθύτερο, επίπεδο εξετάζονται οι κατασκευές εκείνες μέσω των οποίων διαμορφώνεται σταδιακά ένα ισχυρότατο ιδεολογικό ρεύμα που αποζητά την αποκόλληση της Ελλάδας από το βαλκανικό σύνολο και την ταυτόχρονη συνταύτισή της με τον ευρωπαϊκό, δυτικό χώρο.

Παράλληλα, εξετάζεται η άποψη των Ελλήνων συγγραφέων αναφορικά με τη βαλκανικότητα της χώρας. Καθώς η δυτική σκέψη επιφύλαξε για τα βαλκανικά έθνη προσλήψεις, οι οποίες τονίζουν το ενδιάμεσο της ταυτότητάς τους, με τα Βαλκάνια να χαρακτηρίζονται τόσο εκ των έσω όσο και εκτός αυτών ως σταυροδρόμι, γέφυρα ή πύλη¹²¹ -υπό την έννοια ότι η περιοχή εικονοποιήθηκε συχνά ως φαντασιακός συνδυαστικός κρίκος μεταξύ Δύσης και Ανατολής- παρουσιάζει ενδιαφέρον η ανάδειξη ενός

"What is or is there a Balkan culture, and do or should the Balkans have a regional identity", *Southeast European and Black Sea Studies*, 4: 1 (2004) 175-185. Βλέπε ακόμα Alexander Kiossev, "The Dark Intimacy: Maps, Identities, Acts of Identifications", (σε. 191-208), στο Συλλογικό, *Balkan as metaphor. Between globalization and Fragmentation*, Dusan Bjelic και Obrad Savic, Cambridge, Mass London MIT Press, 2002. Βλέπε επίσης Ljiljana Saric, "Balkan Identity: Changing Self-images on the South Slavs", *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, Vol. 25, Issue 5-6 (2004) 389-407.

¹²¹ Βλέπε σχετικά Vesna Goldsworthy, ό.π., σ.35.

αντίστοιχου ενδιάμεσου σε ενδοβαλκανικό πλαίσιο, που αφορά ειδικά την περίπτωση της Ελλάδας. Καθότι το ελληνικό κράτος, όπως προαναφέρθηκε, τόσο στη δυτική κουλτούρα, όσο κυρίως στη νεοελληνική, θεωρήθηκε συχνά ως το μόνο δυτικό κράτος στα Βαλκάνια, και βάσει του γεγονότος ότι εντός των εξεταζόμενων κειμένων δεν παραγνωρίζεται η στενή σχέση μεταξύ Ελλάδας και Βαλκανίων ή οι πολυεπίπεδες ομοιότητες μεταξύ τους, θεωρώ ότι δημιουργείται ένα νέο ενδιάμεσο, το οποίο περιγράφει τη φαντασιακή σχέση Ελλάδας και Βαλκανίων: ο ελληνικός χώρος, για την ίδια τη νεοελληνική σκέψη, συχνά βρίσκεται τόσο κοντά στα Βαλκάνια όσο και μακριά από αυτά.

Επιπλέον, διερευνώνται επίσης, με τρόπο μάλιστα εξελικτικό, οι λόγοι για τους οποίους δημιουργήθηκε στη νεοελληνική κουλτούρα το λεγόμενο "υπερβολικό σύμπλεγμα ανωτερότητας"¹²² απέναντι στις υπόλοιπες βαλκανικές εθνότητες. Στην εξέταση της ανωτέρω προβληματικής λαμβάνονται υπόψη κρίσιμα σχετικά στοιχεία από τα υπό ανάλυση κείμενα, όπως είναι η πολιτιστική σύγκριση μεταξύ Ελλάδας και βαλκανικών κρατών, ή οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο χώρων σε πολιτικό επίπεδο: επί παραδείγματι, οι εκ διαμέτρου αντίθετες πορείες που ακολουθούν τα βαλκανικά κράτη και η Ελλάδα στα μέσα του 20ου αιώνα (με τα πρώτα να μετεξελισσονται σε σοσιαλιστικά κράτη και τη δεύτερη, σε βάθος χρόνου, να αναζητά την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και εν τέλει να προσχωρεί στην Ε.Ε.) διαμορφώνουν αντιθετικές προοπτικές και διαχωρίζουν τους δύο χώρους, τόσο σε πραγματιστικό, όσο και σε φαντασιακό επίπεδο. Αντίστοιχα, μέσω περισσότερο σύγχρονων νεοελληνικών κειμένων, συνεκτιμάται η παράλληλη εξέλιξη Ελλάδας και Βαλκανίων σε οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, όπως αυτή εικονοποιείται και αποτιμάται σε αυτά. Φυσικά, στοιχεία όπως είναι η κλασική αρχαιότητα, ο βυζαντινός πολιτισμός, ή άλλα στοιχεία παράδοσης και πολιτισμού, εντοπίζονται σε ποικίλα νεοελληνικά τεκμήρια, έχοντας μάλιστα αντίστοιχη λειτουργία με όσα συζητήθηκαν ανωτέρω. Οι επιμέρους αυτοί διαχωρισμοί συντελούν σε ανάλογες στάσεις και κατασκευές, ενώ δρουν στη νεοελληνική σκέψη συσσωρευτικά, διαχωρίζοντας, ως επί το πλείστον, την ελληνική θέση στο βαλκανικό χώρο, ως ανώτερη. Επιπρόσθετα, εξετάζεται το κατά πόσον το ελληνικό "σύμπλεγμα ανωτερότητας" ισχύει προς όλες τις βαλκανικές εθνότητες ή προς ένα μέρος αυτών, καθώς οι προαναφερθέντες τομείς σύγκρισης δεν απευθύνονται πάντοτε προς όλα τα βαλκανικά έθνη. Ενδιαφέρον ερώτημα αποτελεί βέβαια και το εάν το λεγόμενο σύμπλεγμα ανωτερότητας που διαφαίνεται στη νεοελληνική κουλτούρα σε σχέση με το βαλκανικό χώρο αποδεικνύεται συνεχές και αμετάβλητο, ή εάν διακόπτεται σε κάποια από τις προαναφερθείσες περιόδους μελέτης και, τέλος, εάν πράγματι διακόπτεται, για ποιούς λόγους παρατηρείται μια τέτοια διακύμανση.

Στο ίδιο πεδίο μελέτης επιχειρώ μια επιπλέον διερεύνηση του σχήματος που παραθέτει η Milica Bakic-Hayden σχετικά με τα Βαλκάνια, το οποίο η ίδια ονομάζει ως "nesting orientalisms"¹²³ και που θα μπορούσε να μεταφραστεί ως "εμφιλοχωρού-

¹²² Βλέπε σχετικά Maria Todorova, ό.π., σ.111 κ.εξ.

¹²³ Βλέπε σχετικά Milica Bakic-Hayden και Robert Hayden, "Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics", *Slavic Review*, Vol. 51, Issue 1 (March 1992) 1-15 και Milica Bakic-Hayden, "Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia", *Slavic Review*, Vol.

ντες"¹²⁴, "ένθετοι" ή "επάλληλοι" οριενταλισμοί. Συγκεκριμένα, η Bakic-Hayden εργαζόμενη σε ένα πλαίσιο σκέψης παράλληλο με εκείνο του Said ως προς τη σχέση Δύσης και Ανατολής, αναφέρει πως η αντιμετώπιση που παραδοσιακά επιφυλάσσει η Δύση στην Ανατολή, μπορεί να βρεθεί σε αντίστοιχες μορφές και εντός της Ευρώπης, εντάσσοντας σε αυτές τη φαντασιακή σχέση μεταξύ Δυτικής Ευρώπης και Βαλκανίων. Διευρύνοντας τη σκέψη της η Bakic-Hayden καταλήγει σε ένα σχήμα σύμφωνα με το οποίο, όσο περισσότερο βόρεια βρίσκεται μια χώρα, τόσο περισσότερο αποκτά την τάση να εξελίσει αντίστοιχη αντιμετώπιση με αυτή της Δύσης προς την Ανατολή, προς τις νοτιότερες χώρες. Σημειώνει δε, πως παρόμοιες ιεραρχίες συναντώνται και εντός των Βαλκανίων. Λαμβάνοντας υπόψη τα φαινόμενα του Οριενταλισμού και του Βαλκανισμού -και εξετάζοντας ενδελεχώς το κατά πόσον η λογική του Οριενταλισμού είναι εφικτό να εφαρμοστεί εντός του ευρωπαϊκού πεδίου, καθώς και κάτω από ποιές συμβάσεις- επιχειρώ να αναδείξω ένα θεωρητικό σχήμα, το οποίο ονομάζω "Ένθετοι Αντεστραμμένοι Οριενταλισμοί".

Μέσω αυτού φιλοδοξώ να εξηγήσω την περίπλοκη φαντασιακή σκέψη μεταξύ Ελλάδας, Βαλκανίων και Δύσης, όπως αυτή δημιουργήθηκε, εξελίχθηκε και εν τέλει αποτυπώθηκε στο νεοελληνικό φαντασιακό. Στο θεωρητικό αυτό επεξηγηματικό μοντέλο αποτιμώνται οι νεοελληνικές στάσεις απέναντι σε χώρες που βρίσκονται εντός των Βαλκανίων, αλλά βορειότερα από την Ελλάδα, με κεντρικό άξονα ανάλυσης τον τρόπο με τον οποίο οι μελετώμενες κατασκευές παρείχαν ιδεολογήματα περί ελληνικής ανωτερότητας στη Βαλκανική. Με άλλα λόγια συζητείται η επιβίωση της ιδέας σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα αποτελεί το μοναδικό δυτικό κράτος στα Βαλκάνια, καθώς και οι μηχανισμοί διαμόρφωσης και παγίωσης της αντίληψης αυτής εντός της νεοελληνικής κουλτούρας. Θα πρέπει βέβαια να επισημανθεί ότι το σχήμα αυτό γίνεται περισσότερο εμφανές και καλύτερα κατανοητό κατά τη διάρκεια του 20ου και του 21ου αιώνα' πάντως, οι λόγοι διαχωρισμού ως προς τα Βαλκανικά έθνη, που εντοπίζονται στη νεοελληνική σκέψη και οδήγησαν στην παγίωση του σχήματος που συζητείται εδώ, δεν γεννήθηκαν αυτόνομα και αυθαίρετα στο χρόνο. Αντίθετα, έχουν τη βάση τους σε κατασκευές που χρησιμοποιήθηκαν ευρέως κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα και ειδικότερα προς το τέλος αυτού. Ακριβώς γι' αυτό τον λόγο, θεωρώ δομική τη μελέτη των κειμένων της πρώτης και της δεύτερης περιόδου ενδιαφέροντος, παρά το γεγονός ότι το

54, Issue 4 (December 1995) 917-931. Η αναλυτική παρουσίαση του σχήματος που θέτει η Bakic-Hayden παρέχεται στο δεύτερο μέρος της μελέτης.

¹²⁴ Ο Δημήτρης Καργιώτης, ο οποίος εξετάζει, μεταξύ άλλων, τους όρους *βαλκανικότητα* και *βαλκανική λογοτεχνία* ως πολιτισμική και ως γραμματολογική, αντίστοιχα, κατηγορία, συζητώντας εκφάνσεις οριενταλιστικών λόγων στο βαλκανικό χώρο προτείνει ως μετάφραση του 'nesting Orientalisms' τον όρο "εμφίλοχωρούντες οριενταλισμοί". Για το θέμα, βλέπε αναλυτικά Δημήτρης Καργιώτης, "Βαλκανικότητα και Ανθολογισμός", στο Μ. Γ. Βαρβούνης - Θ. Β. Κούγκουλος, *Ελληνισμός και Βαλκάνια - αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)*. Πρακτικά 4ου Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών, Τόμος Β', Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης - Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών - Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας - Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας - Παρατηρητής της Θράκης, Κομοτηνή 2022.

σχήμα των "Αντεστραμμένων Ένθετων Οριενταλισμών" είναι εμφανέστερο στα κείμενα που εντάσσονται στην τρίτη και στην τέταρτη περίοδο ενδιαφέροντος.

Αναφορικά δε με τον τρόπο λειτουργίας της νεοελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής στη διαμόρφωση των συζητούμενων τάσεων εντοπίζονται αρχικά τα λογοτεχνικά μοτίβα και οι λογοτεχνικοί τόποι που συνδέονται με τα Βαλκάνια σε νεοελληνικά κείμενα. Επαναλαμβανόμενα μοτίβα και επαναλαμβανόμενοι λογοτεχνικοί τόποι, όπως η ανδρεία, η σκληρότητα και ο ηρωισμός, ο πριμιτιβισμός, η περηφάνια ή η αμάθεια, η οπισθοδρομικότητα και η πίστη σε δεισιδαιμονίες καταγράφονται σε ένα σαφές πλαίσιο ανάλυσης. Εξετάζεται επίσης ο ακριβής ρόλος της λογοτεχνίας όσον αφορά τη δημιουργία, τη μετάδοση και την παγίωση στερεοτυπικών κατασκευών και εικονοποιήσεων για τον βαλκανικό χώρο. Τα λογοτεχνικά τεκμήρια που συζητούνται αναδεικνύουν την άμεση εξάρτηση των εθνικών εικόνων, αλλά και των πιθανών μεταβολών τους στη λογοτεχνία, με πολιτικές, ιδεολογικές, ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες. Όπως άλλωστε συζητήθηκε και παραπάνω, καθώς η μελέτη των εικονοποιήσεων του Άλλου ενσωματώνει πτυχές του ίδιου του Εαυτού, αναπόφευκτα εξετάζονται εν προκειμένω ορισμένα στοιχεία της σύγχρονης ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Μέχρις εδώ έγινε λόγος για τις εικονοποιήσεις των Βαλκανίων ως ενιαίου συνόλου, ή καλύτερα για λογοτεχνικές κατασκευές που αφορούν το σύνολο του βαλκανικού χώρου. Παράλληλα με αυτά επιχειρώ την καταγραφή των επιμέρους βαλκανικών εθνικών πορτρέτων στη νεοελληνική σκέψη, υπό την έννοια ότι κάθε βαλκανικό έθνος συνδέθηκε με συγκεκριμένες στερεοτυπικές κατασκευές. Ακριβώς αυτή η πολυπλοκότητα του νεοελληνικού λόγου για τα Βαλκάνια οδήγησε στη σύνδεση του Αλβανού Άλλου, του Βούλγαρου Άλλου, του Ρουμάνου Άλλου κ.ο.κ. με επιμέρους στερεοτυπικές απεικονίσεις. Άλλωστε, η ενότητα του όρου "Βαλκάνια" στη νεοελληνική σκέψη δεν αφορά, όπως θα αποδειχθεί, την παραγωγή ταυτόσημων κατασκευών για το σύνολο των βαλκανικών εθνών, παρά, πολύ περισσότερο, τη σαφή αντιστοιχία του τρόπου με τον οποίο επέδρασαν οι εικονοποιήσεις αυτές στο νεοελληνικό φαντασιακό.

Επίσης, στο κεφάλαιο που εξετάζεται ο νεοελληνικός λόγος για την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, διερευνώνται οι συνδηλώσεις που φέρει ο όρος "Μακεδονία" στη νεοελληνική σκέψη, όπως φυσικά και οι διαχρονικοί λόγοι παγίωσής τους. Η κυρίαρχη διαχρονικά ιδέα περί αδιαμφισβήτητης ελληνικότητας της Μακεδονίας αφορά την παραγωγή ενός σαφώς εθνικού λόγου: η εθνοκεντρική, ελληνοκεντρική αυτή γραφή εντοπίζεται στη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή ήδη από το χρονικό διάστημα που προηγείται των Βαλκανικών πολέμων. Οι αναφορές των Ελλήνων συγγραφέων στην περιοχή απηχούν το ίδιο κλίμα επί πολλές δεκαετίες, έχοντας σαφώς ως πρώτο μέλημά τους τη συλλήβδην αποτύπωση της περιοχής ως αμιγώς ελληνικής. Στη διαδικασία απόδειξης της ελληνικότητας του μακεδονικού χώρου οι Έλληνες συγγραφείς θέτουν ιστορικά, πολιτικά και ιδεολογικά επιχειρήματα, στοιχεία παράδοσης αλλά χρησιμοποιούν κάποτε και προπαγανδιστική διαλεκτική. Αν η πρώτη εστία της εξαιρετικά εκτενούς παραγωγής κειμένων -σε επίπεδο λογοτεχνικής παραγωγής, δημοσιογραφικών άρθρων, ακαδημαϊκών και μη μελετών- θα πρέπει να τοποθετηθεί ανάμεσα στο διάστημα μεταξύ της ίδρυσης της Βουλγαρικής Εξαρχίας και

των Βαλκανικών Πολέμων, η δεύτερη αφορά τη σύγχρονη εποχή. Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, το ελληνικό ενδιαφέρον για τη Μακεδονία -που πάντως δεν κάμπτεται στις δεκαετίες που μεσολαμβάνονται ανάμεσα στις δύο εστίες- επανακτάται με μεγάλη ορμή: η ανάδυση του κράτους της Βόρειας Μακεδονίας και η ταυτόχρονη προσπάθεια καθιέρωσης της ονομασίας "Μακεδονία" από το νεόδμητο, μικρό βαλκανικό κράτος στη διεθνή κοινότητα, συντελεί σε μια εκ νέου αύξηση της νεοελληνικής λογοτεχνικής -και μη- παραγωγής που αφορά τον μακεδονικό χώρο. Μόλις στις αρχές του 21ου αιώνα θα γίνει για πρώτη φορά εμφανώς ορατή μια ανανεωτική διάθεση στη νεοελληνική εθνική λογοτεχνία, μέσω της οποίας επιχειρείται μια περισσότερο ψύχραιμη ματιά στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, μακριά από τη σκληρή εθνοκεντρική γραφή των περασμένων δεκαετιών. Γενικός στόχος του κεφαλαίου αυτού είναι η προβολή των ιδεολογικών, ιστορικών και πολιτικών επιχειρημάτων, τα οποία συνεπιδρώντας, συνθέσαν στη νεοελληνική σκέψη μια αρκετά ομοιόμορφη γραφή σχετικά με τη Μακεδονία, σε βαθμό που ο λόγος αυτός -λόγος με ευδιάκριτα εθνική χροιά- θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κοινός, με ορισμένες παρεκκλίσεις, τουλάχιστον μέχρι την αυγή του 21ου αιώνα.

Ως τελική φιλοδοξία της μελέτης, επιχειρείται η συγκρότηση ενός ενιαίου, εξελικτικού σχήματος αναφορικά με τη διαχείριση του όρου "Βαλκάνια" από τη νεοελληνική κουλτούρα, με σαφείς αναφορές στα χρονικά όρια και στους διαμορφωτικούς παράγοντες που καθορίζουν τις στάσεις της απέναντι στα βαλκανικά έθνη, καθώς και τις τυχόν μεταστροφές αυτών. Εκ πρώτης όψεως η εξέταση του εκτενέστατου σώματος των νεοελληνικών λογοτεχνικών κειμένων που αναφέρονται στη Βαλκανική και η ταυτόχρονη θεωρητικοποίησή τους σε ένα επεξηγηματικό μοντέλο βασισμένο στα θεωρητικά σχήματα του Οριενταλισμού και του Βαλκανισμού, ενδέχεται να προβάλει ως σπουδή στο αδύνατο. Ωστόσο, θεωρώ ότι η στοχευμένη μελέτη κειμένων που αποδεικνύονται χαρακτηριστικά της εκάστοτε περιόδου μελέτης μπορεί να προσδώσει ρεαλιστική βάση στο όλο -φιλόδοξο σε κάθε περίπτωση- εγχείρημα. Καθολικός σκοπός είναι η διερεύνηση ολόκληρου του φάσματος των σχέσεων μεταξύ της Ελλάδας και των βαλκανικών λαών, όπως αυτές παρουσιάζονται και αποτιμώνται εντός των νεοελληνικών κειμένων, από τη μεταχείριση των βαλκάνιων γειτόνων ως εχθρών ή συμμάχων του νεοελληνικού βασιλείου στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα, στη θέασή τους μέσα από το ιδεολογικοπολιτικό πρίσμα του κομμουνισμού κατά τη διάρκεια του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού, έως και την αποτύπωση του φαινομένου του ρατσισμού προς τους οικονομικούς μετανάστες της δεκαετίας του 1990 ή τη διαχείριση της σύγχρονης βαλκανικής πραγματικότητας, όπως αυτή αρχίζει να διαφαίνεται στον ορίζοντα ήδη από τις αρχές της ίδιας δεκαετίας.